

С. Давидов

М. Т. ЖАБОВ

МАЛКЪАР ТИЛ

81 632.93 921

Ж-126

С 12604

4 И Л А С С Х А
Д Е Р С К И Т А П

Н А Л Ъ Ч И К . 1 9 7 6

кр ✓
М. Т. ЖАБОВ

МАЛКЪАР ТИЛ

ГРАММАТИКА
БЛА ТЮЗ ЖАЗЫУ

4

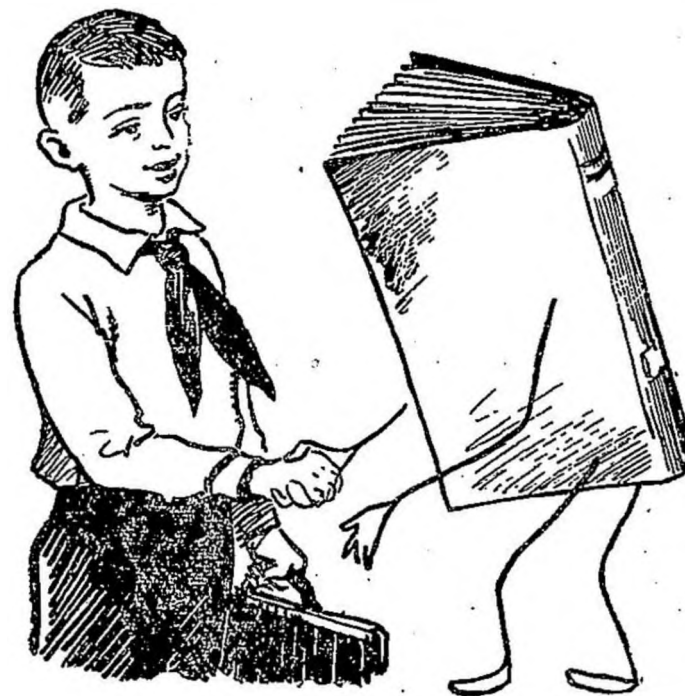
✓
КЛАССХА
ДЕРС КИТАП

Къабарты-Малкъар АССР-ни Жарыккалу
министерствосу къабыл этгенди

ТЮЗЕТИЛИП, КЪОШУЛУП
4-чю чыкыгъаны

«ЭЛЬБРУС» КИТАП БАСМА
НАЛЬЧИК • 1976

Къызыл-Къызыл Республикасынын Государственик наука

★ Назмуну окъугъуз.

Китапны тилеги.

Сыйлы кёрюп, ачып къара ичиге:
Болушурма илму берип кючюнге,
Хар къагъытым шыякыды, къазалсанг,
Ол санга саугъады, иги къадалсанг.

Тап жүрютсенг, седиреуден солурма,
Жарыкъ берген кёз чырагъынг болурма.
Бек тилейме мени сөйюп окъурну,
Дарман болуп, сау эгерме сокъурну.

Б. Гуртуев.

1-чи иш. Соруулагъа толу жууапла беригиз.

1. Китап жашчыкъдан не тилейди?
2. «Хар къагъытым шыякыды, къазалсанг», — деп. китап нег аятады?

© «ЭЛЬБРУС» КИТАП БАСМА, 1976

Ж 66—064
М 125(03)— 76 — 76

3. «Дарман, болуп сау этерме сокъурну», — деп а нек айтады?

4. Солутъан заманыгъызда сиз не китапла окъутъансыз?

5. Сен китапларынгы, ариу сакълап, кимге берирге умут этесе?

Бу сёзлени сёзлюкге жазыгъыз да, аланы жазылыуларын унутмагъыз:

Илму, шыякы, седиреу, чыракъ.

★ Кесигиз сайлагъан юч сорууну жууабын тетрадлагъа жазыгъыз да, айтымлада башчыланы табың, тюплерин бир, хапарчыланы тюплерин экишер ызлагъыз.

Ю л г ю: Мен, солутъанымда, эки иги китап окъудум.

2-чи иш. Назмуну окъутъуз да тюбюнде берилген соруулагъа жууап этигиз.

Ана тилим.

Тюбейдиле ана тилин
Сыйсыз этгенле,
Омакъсынып, башха тилге
Кёлю кетгенле.

Ана тилим, жарыкъ тилим,
Жокъду тарлыгъынг,
Сен тенгизсе, мен а — жалан
Сени балыгъынг.

Ана тилим, малкъар тилим,
Оюм шауданым,
Сюйгенлей барырма сени,
Чыкъгъынгчы жаным.

Б. Гуртуев.

1. Ана тилден сора къайсы миллетни тилин билесиз, окъуйсуз?
2. Тил неге жарайды?

3-чю иш. Эки сорууну жууабын жазыгъыз:

1. Жазыу тилде бла сёлешуу тилде не башхалыкъ барды?
2. Жазыу тилин адамгъа не хайыры барды?

★ Бу сёзлени сёзлюкге жазыгъыз да аланы тюз жазылыуларын эсигизде тутутъуз:

Арслан, маске, жилияп, жилиямукъ, жюзюм.

4-чю иш. Хапар кесекчинки алгъа кесигиз, иги эс буруп, окъутъуз, сора биреу окъусун, сиз а жазыгъыз.

Ахлуларыбыз ашырыргъа жыйылдыла. Одарка ахыр кере анасына баш урду. Анасы уа, аны къучакълап, жилиямукъларын юсюне агъыза, сарнады... Арбазда атланы жегип тура эдиле.. Къарт бий, арбазгъа чыгъып, арбачыгъа: — Аслан! Не жаншай тураса? — деди.

Марко Вовчок.

● Диктантны жазаргъа былай хазырлан:

1. Текстни ашыкъмай, иги эс буруп окъу, аны магъанасын толу ангыла.

2. Белгиленген не да жетишмеген харфла бар эселе, аланы тюз жазылыуларын ангыла.

3. Текстни экинчи къаты окъутъанда, эсинги белгилермеген сёзлеге да бур. Тюз жазылыулары санга кыйыныракъ болгъан сёзлени ангыла. Жазгъанынгы дагъыда бир кере окъу да, тыйгъыч белгилени алай нек салынганларын айт.

Къайтару.

§ 1. Сёзю къурамы.

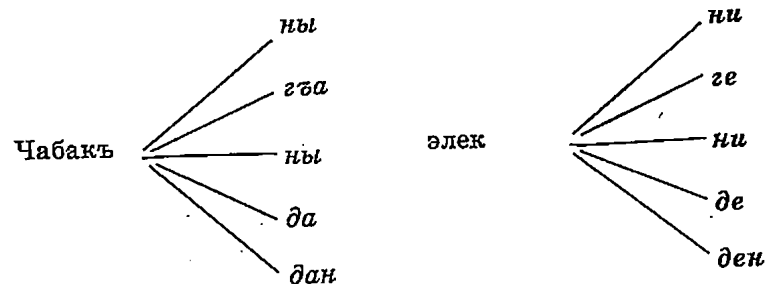
5-чи иш. Тюнде берилген сёзлени тюрленмеген кесеклерин табыгъыз да тетрадларыгъызгъа бир бири тюбюнде жазыгъыз.

Мени къарындашыма, китапны тышы, ючюшер алмадан, сегизишер кюнню, анасыны къолундан, столну кыйырында, жашауну тёреси, кюнню жарымына, пионерлени отоуларында.

Ю л г ю: *Мени — мен, къарындашыма — къарындаш.*

★ Сёз тамырлагъа ахырла къошуп жазыгъыз.
Ат, шкоч, сурат, сагъат, жаш, кыйыш.

6-чы иш. Кырдык, кёпюр, кёурукъ, кёлек деген сёзлени болуш ахырларын сала, быллай схемала кёурагъыз:

7-чи иш. Назму кесекни окъугъуз. Белгиленген сёзлени жазыгъыз, сёзню тамырыны тюбюн ызлагъыз.

Жангы жыл дуниягъа огъур бла келсин,
Хар ыйыгъы, айы сайын кёууанч берсин,
Бу жыл жангы насыпланы башы болсун,
Рахат жашауну белгили ташы болсун.

Минги тауча тамырлансын миллетибиз,
Тау хауча таза болсун ниетибиз.
Биз базманны бир жанына Минги тауну,
Бир жанына мирзеу бла сары жауну
Салсакъ, тенг тохтасын аны эки жаны,
Жерибизни жибитмесин адам къаны.

А. Семёнов.

Ю л г ю: Насыпланы башы.

8-чи иш. Кесигиз эки сёз табыгъыз да бу юлгюде кёрюнгенча жазыгъыз:

Мал,
мал чы,
мал чыла,
мал чыланы,
мал чыланыкъы,
мал чыланыкъын,
мал чыланыкъында,
мал чыланыкъындан.

Сёзню тюрлендириучю не да кёураучю кесетине аффиксле дейдиле: жанша+къ, къарыу+лу, юй+сюз, эчки+чи, мал+чы.

§ 2. Ачыкъ тауушла.

9-чу иш. Хапарчыкъны жазыгъыз. Айырылып жазылган сёздеде ачыкъ тауушланы табыгъыз. Сёзлени тамырларында ачыкъ базыкъланы, назиклени эсlegung.

Атланы жекдиле. Дубровский, Гриша бла, арбагъа минди. Антон атланы урду. Ала арбаздан чыкъдыла.

Жел урду. Бир минутну ичинде от саулай юйню алды. Миялала, зынгырдай, агъадыла. Жаннган агъачла оюлуп, буйрукъчуланы кыгчырыкълары чыгъады.

А. Пушкин.

★ Бу сёзлени сёзлюкте жазыгъыз: мияла, зынгырдай, жаннган, оюлуп, илинген.

10-чу иш. Сёзлени эки тизгинге бөлүп, бир тизгинге базыкъ ачыкъ тауушлу сёзлени, бирси тизгинге уа назик ачыкъ тауушлуланы жазыгъыз.

Тамата, эмеген, кийик, кёудору, ётмек, чыгъана, стол, шинтик, эле, сенек, отоу, пынжыр, билек, бахча, оноулан.

11-чи иш. Сёзлени окъугъуз. Точкаланы орунларына керекли харфланы сала жазыгъыз. Алада базыкъла, назикле къайсыладыла?

Томур...у, кёонгур...у, кёуд...ру, бор...н, къар...ндаш, жол...учу, он...учу, мурд...р, кёор...нч, жуб...н, къад...р, мад...р, магъ...на, аб...дан, саул...къ, ж...улукъ, огъ...рлу, ж...шау, кырд...к, къ...рдукъ, сор...у, къ...рыу, эр...гиу, бил...у, кёр...у, юйрет...у, сюр...учю.

12-чи иш. Хапар юзюкню окъугъуз, харфлары жетишмеген сёзлени харфларын сала жазыгъыз.

Бёрюле.

Бёрюлени төрелери алайды. И...сиз хайыуанны табадыла. Тапсала уа, жыртай и...р амаллары жокъду. Малны этин ашап таууссала, а...усуз сю...клерин кемиредиле. Сю...кле аз

болсала, бөрүлөни араларында шу...жукъ кьалмайды — талашадыла. Талашханда, кьарыгусуз нёгөрлерин ашап да кетедиле.

★ Бу сёзлени сёзлөкге жазыгъыз. Аланы тюз жазылыуларын асде тутаргъа керекди.

Тазир, кьамил, жашил, жилин, аперим, кьорьгашин, кьунажин, биягъы, адеж, биялмукъ, хьчин, социализм, пионер, партия.

Тюз сёлешигиз.

Былай айтыргъа керекди:

Муратха
сор

Муратны
сура

Муратдан
тиле

Тюз аныгъагъыз.

Былай нек айтадыла?

Аякъ тюбюнде чёп сынмай.

Аягъы басханны кёзю кёрмей.

Тюлкю кьуйрутъу бла от салгъанлай.

§ 3. Къысыкъ тауушла.

13-чю иш. Айтымланы окъугъуз. Керекли жерде б—д, гь—кь, г—к, з—с, ж—ш къысыкъланы жарашханларын сала жазыгъыз.

1. Хусейни ха...ары Розаны а...ызыратды.
2. Роза, бираз а...чыса да, хапаргъа тынтылады.
3. Терен а...ачны ичинден чыкыгъанда, кьарангы юйден эшик...е чыкыгъанча кёрюндю.
4. Бу юй кьалай ома...ды!
5. Аны кьатында юй андан да ома...ыракъды.
6. Ишлеген адам аш...ыз кьалмайды.
7. Намыс...ызыкъ адамгъа жарамайды.

8. Ахшы ишни мол...алгъа салма.

9. Бу ишни болу...у алайды.

10. Агъачда сакъ жүрү, а...апырса.

14-чю иш. Айтымланы окъугъуз. Экиленген къысыкълары болгъан филоли жазыгъыз. Алада экиленген къысыкъла сёзю тамырында болгъанла кьайсыладыла?

1. Ю. А. Гагаринни космосха учханы уллу хорламды.
2. Бизни класс школда алчы классды.
3. Мен энди миллионга дер санаялыкъма.
4. Ынна унну элей турады.
5. Амма аттадан эки жыл кичиди.

15-чи иш. Айтымланы окъугъуз. Нг харфы болгъан сёзлени жазып алыгъыз. Нг харфы болгъан дагыда 10 сёз къурап жазыгъыз.

Интир болду. Жентил окъуна кьарантылыкъ хорлады. Онди чунтурла эсленмейдиле. Тенгиз толкъун этип башлагъанды. Биз, суучукъдан кьанга кёпюрчюкню юсю бла ётюп, айланч жолчукъну ёрге айландыкъ. Сентирчгеле «чыр-чыр, чыр-чыр», деп жырлайдыла. Тенгизни толкъун тауушу сангырауну окъуна элгендирликиди.

Сёзю тамырында экиленгенге нг жазылмайды.

★ Бу сёзлени сёзлөкге жазыгъыз да аланы тюз жазылыуларын онгизде тутугъуз:

Къырмакъ, жипи, кирпи, кьаптал, шаптал, аперим, аптека, патеген, жапсар, тылыр, чапракъ, топракъ, сапран, тёппе, сыппа, дуппур, гуппур, аппа, амма, гуппуш.

16-чы иш. Китапны 5-чи бетинде диктантха хазырлангъуну эскере, бу хапарны окъугъуз. Бу сизге диктант жазаргъа бериледи.

Классны даууру кьонгуроу урулгъандан сора да тохтамады. Жайгъы солуу кесин билдиргенди. Окъуучулары кьууанчлы бетлеринде саулукъну, тириликти белгиси барды. Къызла энди кеслерин жетген адамлагъа санайдыла. Ала

былтыргы кызычкылакта ушамайдыла, тюрленгендиле, ёсгендиле. Бюгюн биринчи дерсни жангы устаз берлик эди. Аны кыаллай адам болганыны юсюнден кергюнчю окбуна иги даулашдык.

Класска Сафар Жарахматович бир жаш тиширычукъ бла бирге кирди. Окбуучула, барысы да бир кибик ёрге кыобуп, ала бла саламлашдыла.

А. Тепеев.

Т ю з а н г ы л а р г ы а ю й р е н .

★ Бу нарт сёзлени маъаналарын анылатыгъыз.

Бир кюн кыалгъан минт кюн кыалыр.

Бир кыолгъа эки харбыз сыйырмаз.

Аман адамны кыатындан этегинти кесип кет.

Тилни кесеклери.

17-чи иш. Хапар юзюкю окбуугъуз. Мында тилни сиз билген кесеклерин табып, атларын айтыгъыз.

Тасхачыла.

Тасхачыла иги эслеп кыарадыла. Кюйген юйлени жанларында бутуп тургъан душман танкланы кердюле.

Душман мамыр элни сойганды. Сюрюуден урлап ашагъан кыюну этинден тоюп, сюеклерини кыатында жатхан берюлеча, фашист танкла энгда да нени эсе да марлап турадыла.

Лейтенант ол затны терк окбуна штабха жетдирди. Танг атаргъа фашист танкла, отда жанып, кеслери кюйдюрген мамыр элни кесеу башларына кыопудула. Лейтенант кеси не берилген борчну кереклисича толтурду.

С. Хочуев.

★ Айтымланы окбуугъуз. Атланы, сыфатланы, алмашланы, этимлени табып жазыгъыз.

Биз тергюнчю классда окбуйбуз. Бизни классда айырма окбугъанла кендюле. Пионерле Уллу Октябрь байрамгъа хапырланадыла. Окбуучула байрамгъа ариу газет кыурайдыла. Биз барыбыз да, ахшы окбуп, кыуанчлы байрамыбызны бюгюн да кыуанчлы этерикбиз.

Ат, сыфат, санау, алмаш, этим, сёзлеу, сонгурала, байламла, кесекчикле, междометие тилни кесеклеридиле.

§ 4. Ат.

18-чи иш. Окбуугъуз. Ким? деген соруугъа жууап этген атланы бир тюркинге, не? деген соруугъа жууап этген атланы да башха тизгинге жазыгъыз.

Ауана, тамата, суу, ынна, сабан, адам, пионер, жумушчу, тюкен, тюкю, хораз, Халимат, Омар, уучу, трактор, стол, иппа, китап, Абидат.

★ Точкаланы орунларына керекли тукъум эм энчи атланы сала жазыгъыз.

Османны ... деген жаны аскерде кыуллукъ этеди. Хоншубузну аты ... ичинде суу кыайнай турады. Аслижан ... туугъан эгечиди. Мен бир ити ... окбуйма. Биз бюгюн школда ... жазгъанбыз. Жети ... диктантда жангылыч этмегендиле. Бизни устазыбыз ... географияны бек сюеди. ... табигъат билимни бек сююп окбуидула. Окбуу жыл бошалгъандан сора, биз ... болушурукъбуз.

Керекли: сёзле: колхозгъа, Хасан, Омарды, китап, Марзиятны, чююнну, диктант, окбуучу, Фатима Сафаровна, окбуучула.

Кеси затны аты болуп, ким? не? кимле? неле? деген соруулагъа жууап этген сёзлеге ат дейдиле.

Сёз ючюн: адам, хауа, суу, кыагъыт, таш, Нафисат, Нальчик.

19-чу иш. Уллу харфла бла жазылган сёзлени бир, гитче харфла бла жазылган сёзлени башка тизгиле этип жазыгыз. Аланы уллу эм гитче харфла бла нек жазылганларын айтыгыз.

Москва, Волга, стол, адам, Омар, Нальчик, чындай, машина, Айпат, Чегем, кёлек, челек, Бештау, Малжар, кюбюр, шкаф, юй, Осман, Ташкент, Ленинград, элек, сагъат, ракета, Булунгу, Бабугент.

Бирча затланы битеу атларына тукъум атла дейдиле:
агъач, таш, адам, китап, мал.

Бирча затланы бир бирлеринден айырып таныр ючюн аталган атлагъа энчи атла дейдиле: Мухтар, Шарифа, Москва, Нальчик, Чегем, Яникой.

Энчи ат къуру да уллу харф бла башланып жазылды, кесини да кёплук саны болмайды.

★ Суратлада ким? деген соруугъа жууап болган затлагъа энчи атла атагыз, не? деген соруугъа жууап болган затланы атларын айтыгыз. Хар суратда не этиле турганыны юсюнден айтымла къурагыз.

20-чы иш. Малжар тилде болушланы эм аланы сорууларын айтыгыз. Бу атланы болушлада тюрлендиритиз. Кёплук не да бирлик санда атланы жалгъаныуларында башкалыклары бармыды?

Адам, адамла, терек, терекле, кюн, кюнле, ууурт, уууртл.

Ат айтымда башека сёзле бла алты тюрлю формада бийлашады. Ол тюрлениулеге атны болушлары дейдиле. Атны аффикслени кючю бла болушлада тюрлене барыууна атны жалгъаныуу дейдиле.

21-чи иш. Тамаша, урлукъ, этек, кёкюрчюн деген сёзлени болушлада кёплук эм бирлик санда соруулагъа кёре тюрлендире жазыгыз. Атланы болуш ахырлары бир кибик нек туйюлдюле?

★ Кесигиз атла табыгыз, бу таблицагъа кёре, кёлден жалгъагыз.

Болушла	Базыкъ ачыкъла		Назык ачыкъла	
	Эринсизле	Эринлиле	Эринсизле	Эринлиле
Баш.	жай	буз	элек	сёз
Иел.	жай-ны	буз-ну	элек-ни	сёз-ню
Бер.	жай-гъа	буз-гъа	элек-ге	сёз-ге
Там.	жай-ны	буз-ну	элек-ни	сёз-ню
Орун.	жай-да	буз-да	элек-де	сёз-де
Башл.	жай-дан	буз-дан	элек-ден	сёз-ден.

§ 5. Сыфат.

22-чи иш. Назму кесекни окъугуз. Белгиленген сёзлени сыфатланган нёгерлери бла бирге жазыгыз. Сёзлени къатларында ала жууап болурча соруула салыгыз.

Сюйдюмлю жаз
Жашауну танг жарыгъы,
Жазны сакълайд
Сууукъ кышны арыгъы.

Дух ийисли
Гюл чечекле ийдирген.

Жазды жерге
Жашил кийим кийдирген,

Тау сууланы,
Шыр-шырлатып, акъдыргъан.
Къарт терекге
Кёк гюлмендини такъдыргъан.

С. О т а р о в.

23-чю иш. Жарашханларына көре, сыфатла бла атланы бирге жазыгъыз. Алада сыфатланы тюплерин ызлагъыз.

Къолан, ийнек, гитче, кыызчыкъ, тал, ташлы, баусуз, челек, кёл, тюпсюз, къара, топракъ, ат, жигит, къарыулу, жаш, терен, дорбун, къургъакъ, отун, чепкен, кёк.

Ю л г ю: Къолан ийнек, ташлы тала.

★ Назмучукъну окъугъуз. Къ а л л а й? деген соруугъа жууап болгъан сёзлени табыгъыз.

....Кётюрюлюр кызыл кюн кюнчыгъышдан,
Жайны жууукъ этер бу сууукъ кышдан.
Буз жагъала, эрип, суугъа агъарла,
Тал терекле мычымайын чагъарла.

Кюнлюмлеге жаппал кырдык тегюлюр,
Чегет суудан буз гуржаба сөгюлюр,
Тылпыу этерле хар бир скорю жерле,
Чыпчыкъла да къууанчлы чююлдерле.

Б. Гуртуев.

★ Бу сёзлени, сёзлюкге жазып, тюз жазылгъанларын унутмазча билгиз.

Кётюрюлюр, кюнчыгъыш, кюнлюм, тылпыу, чыпчыкъ, къууанчлы, чююлдерле.

§ 6. Алмаш.

24-чю иш. Айтымлада точкаланы орунларына керекли алмашланы сала, аланы къайсы бетде болгъанларын кёргозтүп жазыгъыз.

1. Жагъафар, ... къалай окъуйса? 2. Тюнене ... космонавтны — Шаталовну кёрген эдим. 3. ... бизни пионерле бла сёлеңди. 4. Озгъан ыйыкъда экскурсиягъа баргъанла ... эдик. 5. Терек бахчада ишлерге бюгюн ... барлыкъсыз. 6. Хасан бла Хусей иги окъуйдула. ... шугъладыла. 7. Байрым кюн ... сагъат бирге дери окъугъанбыз. ... а сагъат экиде

ди школда болгъансыз. ... уа сагъат он экиде окъуна юйге кетген эдиле.

Затланы атларын айтмай, аланы орунларына жүрюген сёзлеге алмашла дейдиле.

Сёз ючюн: Мен жазама. Сен келдинг. Ол ишлерикди. Бу уллу затды. Биз мындабыз. Сиз кесигиз барыгъыз. Ала кеслери ишлейдиле. Быланы атлары неди?

25-чи иш. Назму кесекчикни окъугъуз. Анда алмашланы табыгъыз. Алл айтымны къайсы членлери болгъанларын айтыгъыз.

Талчыкъ.

Суу бойнунда ариу талчыкъ,	Мен сени сындырмам,
Сон Кязимни къууандырдынг.	Кишиуларынгы да юздем.
Кишиуларынг жумушакъла,	Мен аллайладан туююлме,
Кюнню жапсаралла ала.	Сен менден къоркъуш ийилме.

К а з и м.

26-чы иш. Окъугъуз. Алмашлары болгъан айтымланы, алмашлары ийилем бетни, къайсы санныкыла болгъанларын белгилей жазыгъыз.

Бузжаргъыч.

Окъуу, билим бизде бек кючлю ёсгенди. Биз Ата журтувузну алчы болгъанына къууанабыз. Бизде атом кючю бла кюзген Ленин атлы бузжаргъыч кеме ишленгенди. Ол сенорде буз тентизледе кюзеди. Сиз сагъыш этигиз: бузжаргъыч жассылыгъы 6 метрден атлагъан бузланы чапракъны кыртханча жарады. Ол кемелеге жол ачып барады, кемеле да аны ызындан жүрюйдюле. «Ленин» деген пелиуан бузжаргъыч, аллай залым бузланы жарып, 8—9 ай жүрюгенде, уран деген отлукъдан 14—15 килограммдан кенню къоратмайды.

Кемелеге жол ачхандан сора да бузжаргъыч кеп кюк ташыйды. Сиз аны суратда кёргенмисиз? Мен кёргенме: ол бек приуду ам уллуду. Аны совет инженерле, ишчиле ишлегендило. Ала бузжаргъычны окъууну кючю бла ишлегендиле.

Ю л г ю:

Болушла	Мен	Бу	Кесим	Биз
Баш.	Мен	Бу	Кесим	биз
Иел.	мени	муну	кесими	бизни
Бер.	манга	мынга	кесиме	бизге
Там.	мени	муну	кесими	бизни
Орун.	менде	мында	кесимде	бизде
Бапш.	менден	мындан	кесимден	бизден

II. Вишне в.

Сёз ючюн: Кзонгуроу кзагзылды. Мурат лагер-
ге кетерикди. Кзар жауады.

К. О т а р о в.

— Межигитге чап да, атангы алып кел! деп къарт анга алай ... (буюругъа). Къарт, Хажимуратдан алгъаракъ болуп, гытыны чыккырдауукъ, жентил эпигитин анга ... (ачаргъа). Хажимурат гытыгъа кире туруп, ич эпигиден, жастык-

ланы кётюрюп, азгынч, назик, улайгъан типширыу ... (чыгъаргъа).

— Насыпха келиучю бол! — ... (дерге).

Хажимурат, керохун тап этип, типширыу жарашдыргъан жастыкчыкжлагъа ... (олтурургъа), сора къартха:

— Не хапар? — деп ... (сорургъа).

Л. Толстой.

32-чи иш. Суратха къарагъыз да, агъачха экскурсиягъа барып, анда кече къалгъаныгъызны юсюнден сочинение жазыгъыз.

Бир жартыгъыз экскурсиягъа баргъаныгъызны, бир жартыгъыз а барлыгъыгъызны юсюнден жазаргъа боллукъеуз. Суратны, тубюнде соруула бла да хайырланыгъыз.

Соруула:

1. Экскурсиягъа кимле атландыла эм ала биргелерине не затла алдыла?

2. Экскурсиягъа къайры тебиредигиз?

3. Жылны не кезиуюдю?

4. Табигъатны ариулугъу, кюн къалайды?

5. Экскурсияда не хайырлы затла этдигиз?

6. От жагъа къатында не хапарла айтдыгъыз? Жырладыгъызмы? Ойнадыгъызмы?

7. Не аш этдигиз эм хауада ашатгъан къалайды?

8. Экскурсиядан къалай къайтдыгъыз?

9. Экскурсиягъа барыуну коллективге не хайыры барды?

33-чо иш. Окъугъуз. Мында этимле къайсы заманны белгилегенлерин айтдыгъыз.

Нил черегинде жашаучу сарыуекни бала табыуу къужурду. Ол юзmezде уручукъ этеди да гаккыларын ары салады, сора юзmez бла жабып къояды. Гаккыларын асырагъан жерни ол бир да унутмайды. Юзmez жылынады, гаккылада уа балчыкъла жаратыладыла. Ала чюуюлдеп башласала, сарыуек гаккылары сындырады. Олсатгъат балачыкъла чыгъадыла да, аналары бла бирге барып, суугъа ташадыла.

П. Вишнев.

Синтаксис бла тыйгъыч белгиле.

Синтаксис грамматиканы бөлүмүдө. Ол сөз тутушланы бла айтымланы кыралыуларын, түрлениулерин эм мағаналарын тинтеди.

§ 8. Сөз тутуш.

Сөлөшкөндө, жазгъанда адамла, сөзлени бир бирлерине байлап, сөз тутушла кырайдыла, сөз ючюн: *акъыл, адам* — сөзледиле, *акъыллы адам* — сөз тутушду; *жюзерге, суу* — сөзледиле, *сууда жюзерге* уа — сөз тутушду.

Сөз тутушда баш сөз бла бойсунган сөз болады. Бойсунган сөз баш сөзгө ачыккалайды.

Соруу баш сөздөн бойсунган сөзгө салынады. *Акъыллы адам* дегенде, биз *адам* деген сөздөн кыаллай? деген сорууну сорабыз, *акъыллы* деген бойсунган сөз а кыаллай? деген сорууга жууап болуп кыалады. *Сууда жюзерге* деген сөз тутушда баш хыйсап *жюзерге* деген сөздеди, андан кыайда? деген соруу салынады, *сууда* деген бойсунган сөз а кыайда? деген сорууга — баш сөзгө сорууна жууап болуп кыалады.

Бойсунган сөз баш сөз бла бир мағана бермей байлашмайды, байлашыу болмаса уа, сөз тутуш да кыралмайды.

Сөз ючюн: *батыр чыракъ, акъыллы мияла, кзаты суу* дерге жарамайды. Быладан мағана да чыкмайды, была сөз тутушла да туююлдуле. Бу сөзгө бла сөз тутушла кыуар ючюн, алагъа бир мағана чыгырыр негерле кыошаргъа керекди. Сөз ючюн: *батыр жаш, жарыкъ чыракъ, акъыллы тиширыу, кёк мияла, кзаты агъач, кыайнагъан суу.*

34-чю иш. Окъугъуз да, соруулагъа жууап этигиз.

Школчу	школчу кыызчыкъ;
кыызчыкъ	тюкеннге барды;
тюкеннге	тетрадла алыргъа.
тетрадла	
алыргъа	
барды.	

1. Башда столбикдеги сөзледен кыайсы столбикдегиле сөз тутушладыла? 2. Сөз тутушла ненчашар сөздөн кыуаралгъандыла? Алада баш сөзгө кыайсыладыла, бойсунган сөзгө уа? 3. Бойсунган сөзгө жууап болурча соруула салыгъыз; сөз тутушладан айтымла кыуаргъыз.

★ Баш сөздөн бойсунган сөзгө соруула бере, сөз тутушланы жазыгъыз. Бойсунган сөз баш сөзгө сорууна жууап болургъа керекди — аны унутмагъыз.

Кюмюш керек; жашыл кырдык, терең суу, кыургакъ отун, жылы берк, узун жип, кыысха жыйрыкъ, чаллыкъ жер, кылын айран, жипит жаш, фажмулу поэт, жарыкъ чыракъ, чыракъ жарыкъ, тапшы жер, эсепсиз иш, кыоранчсыз мюлк.

★ Хар эки сөзгө бирге окъугъуз. Былада кыайсылары сөз тутушладыла?

Кыызыгу кюн, исси буз, темир ийнек, темир сенек, чинар терек, кыагыт келек, алтын сагъат, узакъ жол, бийик кыая, тюз оракъ, кыургакъ суу, суулу темир.

35-чи иш. Хар сөз тутушну бир бири тюбюнде жазыгъыз. Аланы онг жанларында бойсунган сөзгө сорууун салыгъыз. Бойсунган сөз бир болуп, соруула башка негдиле?

Стол алыргъа
Столну келтирирге
Столгъа салыргъа
Столдан кетерирге.

Ю лгю: *стол алыргъа — не алыргъа?*

★ Бу айтымда хар сөз тутушну, башка-башка этип, юлгюдеча жазыгъыз, алада баш сөзлени табыгъыз.

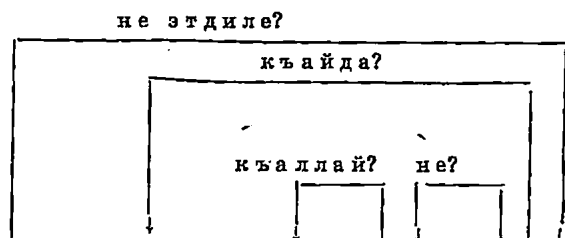
Бизни пионерле школда кёп хайырлы иш этедиле.

Ю лгю: *Бизни устазыбыз школда иш окъугъанны бек сюеди.*

<i>Бизни устазыбыз</i>	<i>бизни, школда</i>
<i>бек сюеди</i>	<i>бизни сюеди</i>
<i>иш окъугъанны</i>	<i>окъугъанны сюеди.</i>
<i>школда окъугъанны.</i>	

★ Сөз тутушланы баш сөзлери тилни кыайсы кесеклеридиле?

★ Кесигиз экишер айтым жарашдыргъыз, алада сёз тутушланы белгилегиз, сора, баш сёзге соруу сала, юлгюдеча схемала кёурагъыз.

Ю л г ю: *Пионерле жыйылыуда алапат китап окъудула.*

36-чы иш. Окъугъуз. Белгиленген сёз тутушланы жазыгъыз. Баш сёзден бойсунган сёзге соруу салыгъыз.

Кёк ажир, ауулугъун чайнай, юйренген жолу бла акъырын барады. Парийле, фазтонну ызындан юре келип, сора аланы киши сан этмегенине ёшкелегенча, артха къайтадыла. Элни ёрге жанында эски таш къала къаралады. Тёгерегинде, анда-мында, от жарыкъла эсленедиле. Ала алаша жербаш юлени терезелеринден ургъан жарыкъладыла. Эски къала алыкъа бийикди.

З. Толгуров.

Ю л г ю: *Кёк ажир, (къаллай?)*

● Сёз тутушну кёурагъан сёзде кёп маъаналы сёз болса, ол сёзю сёз тутушда къайсы болса да бир маъанасы ачыкъланады. Сёз ючюн, *буруу* деген сёзю маъанасы кёпдю. Буруу — агъач тепген буруу болады, бегитген буруу не хуна, не чалман, не кирпич болургъа болады. Бир сёз тутушда уа аладан къайсыны болса да бирини маъанасы бериледи: *хуна буруу, чалман буруу, кирпич буруу, ысхындык буруу*, д. а. к.

37-чи иш. Бу атлагъа этимле къошуп, сёз тутушла кёурап жазыгъыз. Жазгъаныгъызда баш эм бойсунган сёзле къайсыла болгъанларын белгилегиз.

Адамгъа, столну, юйде, шкафдан, сени, шахардан, элге, школу, къууанч, оюн, суу, от, агъач, тыржын, иш, жумушха,

жыйылыуда, чыракъны, телевизоргъа, къойланы, нартюх, картофу, китап, айран, кюйюз, терезени.

Ю л г ю: *адамгъа сёлеширге, столну келтирирге, юйде турургъа, школдан келирге.*

38-чи иш. Жазыгъыз. Сёз тутушлада бойсунган сёзю табып, сорууларын салыгъыз. Соруула нек тюрленедиле? Баш сёзле тилни къайсы кесегидиле?

Терезе жабыула, терезени жабыулары, терек къабукъ, терекни къабукъ, машина ызла, машинаны ызлары, нартюх къабукъ, нартюхню къабукъ, агъач кюрек, агъачдан кюрек, темир сенек, темирден сенек, кирпич юй, кирпичден юй.

Ю л г ю: *терезе жабыула (къаллай жабыула?) терезени жабыулары (нени жабыулары?)*

Сонгурала, байлаула, кесекчикле къуллукъчу сёзледиле, аны себепли, ала, бир маъаналы сёзге байлашмай, сёз тутушха киралмайдыла. Сонгурала, жазылгъан бапха этселе да, байлашхан сёзлери бла бир маъананы бердиле. Сёз ючюн: *Агъачха дери бардыкъ (къаллай бир?), Сени киби адам (къаллай?), Балта бла кесип (не бла?)*.

39-чу иш. Сёз тутушланы жазыгъыз, бойсунган сёзлеге, сонгурала бла бирге, соруула салыгъыз.

Атанг тенгли киши, сени ючюн барыргъа, Айшат киби кыыз, аны кылы къалыргъа, шахаргъа дери барыргъа, Азрет амалтын къыйналыргъа, анга кёре болургъа, килограмм чакълы тартыргъа, школ таба барыргъа, жубанган киби этерге.

Ю л г ю: *Атанг тенгли киши (къаллай?), сени ючюн барыргъа (ким ючюн?)*.

★ Айтымланы окъугъуз. Белгиленген сёз тутушла жууап болурча соруула соруугъуз. Сёз тутушлада баш сёзлени табыгъыз.

1. Мухтар Хусей бла кетерге керекди. 2. Бу жол фермагъа дери барыргъа боллукъду. 3. Манга Азрет амалтын къыйналыргъа тюшдю. 4. Биз бюгюн сизни ючюн ишлерге барырбыз. 5. Аслан киби жигитден юлгю алыргъа керекди.

6. Инженер болур ючюн, Керим чаклы октургъа керекди.
7. Бизни классда Элдар кибик пионер жокъду. 8. Мен сизни таба барыргъа болурма.

40-чы иш. Хапарны окъугъуз. Кесигиз жаратхан бешишер сёз тутушну жазып алыгъыз, алада баш эм бойсунган сёзле къайсыла болгъанларын белгилегиз.

Бабаев, къатындагъылатъа кёл этип, фашистлени пулемётдан атып тебиреди. Бабаевни сол жанындагъы да пулемётка жарашды. Немецле, ачы кычырыкъ этип, къаргъа тёнгерейдиле. Кёкенлени ичинден Овчианны: — Ура! — деген тауушу эшитилди... Бабаев, автоматны тутуп, алда, Хасан да аны ызындан Овчианны жетдиле. Алайда жыйырмадан артыкъ немецли эс жыйгъынчы, Овчиан уруп бирлерин аудурду. Немец керохун Хасанны кёкюрегине тутду. Овчиан, аны желкесине берип, керохун чартлатды. Фашист ауду. Ючюнчю мазаллы фашист, Хасанны жагъасындан эки кёлу бла да тутуп, жерден ёрге айырып, къаргъа силдеди. Бабаев, жауурун къалагъыны тюбюн марап, юч кере атды. Фашист, чириген турукъча, ауду.

О. Хубиев.

Къайтарыу.

1. Бир сёзден сёз тутуш къуаргъа нек жарамайды?
2. Баш сёз, бойсунган сёз деп къаллай сёзлеге айтадыла?
3. Не баш, не бойсунган сёз болалмагъан сёзле къайсыладыла?

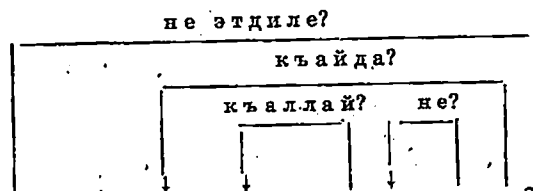
41-чи иш. Бир сёзден бирси сёзге юлгюдеча соруу сала, сёз тутушланы жазыгъыз. Баш сёз къайсы, бойсунган къайсы болгъанын айтыгъыз.

Юлгю: аламат (къаллай?) кюн (не?); иги (къаллай? ишлерге (не этерге?) оноу (не?).

Сабыр адам, исси суу, сыйдам къагъыт, иги октургъа, ариу жазаргъа, тюзлюк этерге, сабан сюрюрге, жыйылыугъа барыргъа, клубха жыйылыргъа, жашау этерге, сагъатха къараргъа, кинода олтурургъа, сегиз адам, онунчу кюн, жетишер алма, кете барыргъа.

42-чи иш. Экишер айтым къурагъыз да, соруу къайсы сёзден къайсы сёзге сорулгъанын юлгюдеча кёрюкте жазыгъыз.

Юлгюге:

Пионерле клубда аламат жырла жырладыла.

43-чю иш. Назмуну окъугъуз. Белгиленген сёз тутушланы жазып алыгъыз. Алада хапарчысы болгъанла айтымладыла, болмагъанла уа сёз тутушладыла. Аланы бир бирлеринден айырыгъыз.

Акъ бийикле, кёк талала — Къарачай.

Бапыбызны къая тапына салып,
Бирча жатханбыз, кыйын жолда талып.
Бирге жалатханбыз къайгъыны тузун,
Бизни ургъанда бир палахны бузу.

Бирге кёрдюк отубузну жукъланганын,
Бирге кёрдюк ол жангыдан жанганын.
Жыягъымы салама жюрегинге,
Къарачай, тангларынг атхан жеринге.

Ётмеинги, сууунгу да халал эт,
Энди бар кёшпорден абынмай ёт.
Къанатлыларынг къууанч бла уча,
Акъ бийикле, кёк талала — Къарачай!

Къ. Кулиев.

44-чю иш. Окъугъуз. Мында бешишер сёз тутуш табыгъыз да, баш сёзден бойсунган сёзге соруула сала жазыгъыз:

Суудан башха затла къыздыргъанда керилип, сууутханда уа кыысылгъан этедиле. Суу сууутханда кериледи, къыздыргъанда кыысылады.

Эримеген къаты къоргъашинни эриген къоргъашиннге атсанг, тумаланып кетеди.

Эримеген суу, эсе да буз сууга тумаланмайды, нек десенг бир куб. сантиметр бузну ауурлугу 0,9 граммдан көп болмайды. Ол а суудан жөнүлдү эм сууга батмайды.

П. Вишнев.

§ 9. Айтым.

● Адам адамга бир мурат этмей сөлөшпөйдү. Сен адамга сөлөшө эсенг, анга не бир хапар айтаса, не бир зат сораса, не да анга бир затны этдирерге мурат этесе. Адам кесини муратын, сөздөдөн айтымга кырап, ала бла аңгылатады.

Сёз ючюн. Бизни пионерле, школда дерсле бошалгандай, Терскголда он кюн солуркэдула.

Бу айтымды. Мында бир толугу мурат аңгылашынады.

Сёз тутушла бла адам кесини муратын аңгылаталмайды:

Бизни пионерле.

Школда дерсле.

Дерсле бошалгандай.

Терскголда солуркэдула.

Он кюн солуркэдула.

Была сёз тутушладыла. Былада магана бар эсе да, толугу мурат аңгылашынамайды.

45-чи иш. Округузу. Айтымланы табыгызы. Белгиленген сёз тутушлада баш сөздөн бойсунган сөзгө соруула сала жазыгызы. Керекли запатойланы салыгызы.

Эртденликте Азамат эрте турду кыруу гырындан бир эки кырады сора школга кетди. Школга алыкта киши келмеген эди. Ол кытаптарын парта тубюне салды эшикке чыккы. Азамат турникте ойнарга умут этди эки-юч кере секирди алай жеталмады. Арта ол чыгыш бла ёрлеп турникни тюз ортасына тагылды салынгандай бир кесекчик турду. Ол жашла турникте бир тынч ойнаган сунуучу эди. Кеси илинип кёргенде уа иш бек кыйын болганын билди турникте жашлача болалмады. Идириш Мазанович кырап турду Азаматны алай итингенине кыуанды секирип турникке минди да бир кыуум упражнение этди. Азамат аны деменгиле шаутютерине кырап сукылашып турду сора турникте аныча юйренерге кыаст этди.

А. Тепеев.

46-чы иш. Текстни айтымлагы бөлүгүз. Айтымланы нечашар сөздөн кыралгандарын белгилегиз. Керекли тыггыч белгилени бла улугу харфланы сала жазыгызы.

Батыр жаш.

Бирде гитче сабийчикле бир арбада ойнай тура эдиле алагы узунлугу эки метр болган бир жилин сюркелип келди ол мыллыгын ючжыллык жашчыкыга атды жилин сабийчикни кысыды ол эси аууп жыгылды.

Комсомолчу Азаров аны кёрдү тыяк бла жилин чапды ол аны кыуругундан басды жилин башын артха атды Азаров тыяк бла аны башына уруп ёлтюрдү сабийчик сау кылды.

Н. М. Квитинский.

47-чи иш. Бу сөздөдөн айтымга кырагызы.

Барды, километр, бир, бизден, школга. Эки, кере, бизни, планын, колхоз, толтурганды. Барды, төрт, төртюнчю, классда, отличник. Кавказы, Минги тау, таууду, бийик, бек. Коммунист, партия, бизни, жапасын! Юйор, бизни, сегиз, болады, адам. Төртюнчю, иги, класс, бешинчи, окыуду, классдан.

Юлгю: *Бизден школга бир километр барды.*

48-чи иш. Округузу. Хар айтымны ахырында аузыгызын гитчереке этигиз, точканы кыалайда салынырыгын билигиз.

Алим правленге кирди анда киши тапмаганды, Иванову кабинетине барды жыйылган адамланы кёргенлей, бёркюн башындан тепшип, кыолтугуна сукту тегерегине кырады ол жашчыгы кёрген адамланы юслеринден хапар айтды ол кабинетте олтурганла жашчык кёрген адамла кимле болгандарын билдиле.

О. Этезов.

49-чу иш. Ушакны округузу. Ахырында керекли белгилени сала, айтымланы жазыгызы.

Кыазауатчы ёзенде жилин турган бир жашчыкны юсюне келди да, экиси да былай ушак этдиле:

— Жол болсун, жигит

— Сау бол
 — Нек жилийса, не болгъанды
 — Ачыудан жилийма
 — Эйхей, маржа, айт, жигит, эшיתיим
 — Анда ол къая тешикни керемиесе
 — Айхай, кереме, жигит
 — Мени атамь хар атхан огъу, шапмай, ол тешикден ёте
 эди, мен а сау кюнню атсам да, жангыз бир огъум ётеди, анга
 мен жилиямасам, ким жилиасын
 — Атынт неди
 — Кийик улу Мараучу
 — Эй, жигит, жилиама. Сен уллу болсанг, атангы да оза-
 рыкъса.

Бир муратны ангылатхан бир не да бир талай сёзге
 айтым дейдиле. Айтымны, къуралыууна кёре, ахырына
 керекли тыйгъыч белги: точка, соруу белги, кётюрюу
 белги салынады: *Болушугъуз! Къайры бараса? Ахмат*
тюнене келгенди. Бу хапарны бир окъусанг а.

50-чи иш. Назму кесекни жазыгъыз, айтымлавы бир бирлеринден
 айырып айтыгъыз. Белгиленген сёзде бойсунган сёзлени тюрлерин
 ызлагъыз, аланы бойсунган сёзле нек болгъанларын айтыгъыз.

Кёп жашасын колхоз жашау.	Ишлегенни кёлю жарыкъ,
Ишлегенге барды ашау.	Минген аты болмаз арыкъ.
Ишлер ючю эринмегиз,	Эричкенни жокъду ашы,
Халжыгъа аман кёрюмегиз.	Тозуранды юсю, башы.

Б. Гуртуев.

Т ю з а н г ы л а г ь ы з.

Былай не заманда айтадыла? Аланы магъаналарын айт-
 чыгъыз. Была айтымламыдыла, огъесе сёз тутушламдыдыла?

1. Киштикни отха тартханлай.
2. Къанлы кюнде къарындаш.
3. Къара капекге тиймеген.
4. Къуру айланган тирмен кибик.

Айтылуу хыйсапха кёре, айтымла хапарлаучу, соруу-
 чу, кёллендириучю, кётюрюучю боладыла.

§ 10. Хапарлаучу айтым.

51-чи иш. Ушакъны окъугъуз. Хапарлаучу айтымлавы табыгъыз.
 Аланы къуралыуларын эсегиз.

Тынчлыкъ, эсенлик.

Хангерий эл башындан эл аягъына келди. Къонакъны ар-
 базына киргенде, юйню иеси дуу ишлей тура эди.

— Иш къолай болсун, Къонакъ!

— Ой, сау бол, сау кел, жууукъ бол, Хангерий! Тант аласы
 бла не жол кёлю болгъанса? Кел, юйге кир, туз, гыржын
 бизде да табылыр.

— Анга ишеким да жокъду, антым... Къалай турасыз,
 тынчмысыз, Къонакъ?

— Аллах айтса, бусагъатда катабыз жокъду.

— Ауругъаныгъыз болмай тура эсегиз?

— Сау бол, аллайыбыз да кёрюнмейди.

— Сабий-балий да?

— Бары да тынчдыла.

— Хоншуларынгдан а не хапар?

— Аллахха шукур, тынчдыла. Жумушунг, затмы бар
 эди?

— Жумушум болуп да жокъду. Алай отунта барыргъа
 эшегини берсенг эди деп, жанлай келе эдим.

— Аны уа жаш алып кетген болур, хайырсыз.

Х. Кадиев.

★ Бу сёзледен хапарлаучу айтымла къурагъыз. Уллу харф бла жазар
 жеригини эм точка салыргъызын унутмагъыз.

1. Мени, эл, анам, школда, устазды. 2. тёртюню, ол,
 классны, окъутады. 3. анама, хар, тюрлюсюнде, юй, жумушну,
 мен, болушам. 4. анам, къарай, тетрадрларына, сабийлени,
 олтурады, кёп. 5. айтханын, мен, мычымай, анамы, толту-
 рама.

Ю л г ю: Мени анам эл школда устазды.

Бир затны юсюнден хапар берген айтымгъа хапарлау-
 чу айтым дейдиле: *Асият школда окъуйду. Музафар юл-*
гюлю пионерди. Мен тенгими атмаучума.

● 52-чи иш. Айтымланы тюз окъугъуз. Эсигизде болсун: хапарлаучу айтымны окъуп башлагъанда, адамны ауазы уллуракъ кетюрюлюп (»→) сора сабыр болады (||), айтымны ахырында уа адамны тауушу гитчеге айланады (»↘).

Ю л г ю:

Сапам береме || хар ташха,
Махтайма || чий балынгы,
Мылы топракъ жапхан ||
Сабан агъачларынгы.

Къ. Кулиев.

Адилгерий бла Батырбек || Къоналийни къошундан кетдиле. Аслан || анда къалды. Ол ары келлик партизан нёгерлерин сакълай эди. Сакълагъанын да || ити этген эди. Терк окъуна Къоналийланы къошха || бир сары шинли черкес келди. Ол || Тахан Хажини партизан къауумундан эди. Аны атына да || Нану дей эдиле. Партизан отрядны къайда болгъанын || ол Асланига билдирди.

Нану энтда да || къайтыргъа ашыгъады. Павло шахаргъа тебирегенде || Адилгерий былай айтды: «Павло,|| сени къызынг Нина || Змеенкону жыйынына барсын. Алагъа || папиросла сатаргъа кюрешсин. Папирос алгъаннга, алмагъаннга да || ийилип, баш урсун. Змеенкогъа || эки кере баш урсун. Сора || биз аны танырыкъбыз. Ол бизни || къолубузгъа тюшерге керекди».

Б. Гуртуев.

53-чю иш. Хапарчыкъны окъуп, магъанасын ити анылагъыз. Биттиркошча болгъан нег аман болгъанын юсюнден сочинение жазыгъыз. Хапарчыкъны тюбюнде нарт сёзлени да хайырланыгъыз. Сочиненигъызда хапарлаучу айтымла къайсыладыла?

Биттиркоч.

Эртде заманлада жаныуарланы бла къанатлыланы арасында кючлю уруш баргъанды. Биттиркоч не къанатлыла, не жаныуарла жанлы болмагъанды: «Ким хорларыкъ болур»,— деп аны сакълап болгъанды. Алгъын къанатлыла жаныуарланы хорлап тебирегендиле. Биттиркоч къанатлыланы жанлагъанды, аланы биргелерине учуп: «Мен да къанатлыма»,— деп тургъанды. Артда, жаныуарла хорлап тебирегенде, Биттиркоч жаныуарла жанлы болгъанды. Ол жаныуарлагъа тишлерин да, аякъларын да, жуккачыкъларын да кёртюзгенди: «Мен да жаныуарма эм жаныуарланы сюеме»,— деп ант этгенди. Ахырында къанатлыла хорлагъандыла. Ол заманда Биттиркоч къанатлыла жанлы болуп тохтатгъанды. Алай къанатлыла аны къыстагъандыла да жибергендиле. Аны энди жаныуарла таба къысылыр онту да жокъду. Андан бери Биттиркоч урулада, терек тешикледе жапайды, ишпир къарангысында учады эм не къанатлыланы не да жаныуарланы жанламайды.

Л. Н. Толстой.

★ Бу нарт сёзле къаллай адамланы юслеринден айтыладыла?

1. Ары — чалгъы, бери — оракъ.
2. Ким сюек берсе, аны ити.
3. Кимни сабаны ити битсе, аны чыпчыгъы.
4. Саида тохтамагъан балта кибики.

§ 11. Соруучу айтым.

54-чю иш. Была къаллай айтымла болгъанларын айтыгъыз.

1. Атынг неди? 2. Санга ненча жыл болгъанды? 3. Ненчанчы классда окъуйса? 4. Къалай окъуйса? 5. Къайсы предметни бек сюесе? 6. Сизни классда ненча пионер барды? 7. Сизде отличникле ненчадыла?

55-чи иш. Хапарчыкъны окъугъуз. Кесигиз сайлагъан беш айтымгъа соруула салыгъыз, эки айтымда уа башчыны бла хапарчыны табыгъыз.

Бирде Хожа шахаргъа барды. Бир уллу юйню кёрюп, сейирсинип къарады. Ол бир бай эм аман адамны юйю эди. Юйню иеси Хожаны сейирсинип къарагъанын кёрдю да:

— Сен не затха аузунчу ачаа? — деп сорду.

— Бу юйню ариулутгуна кыарайма, — деди Хожа.

— Да, тууар, бу юй туюлду — эшек орунду. Сен, аллай бирни билмей, кыалай баш жүрүтөсө? — деди бай киши.

— Да не этейим? — деди Хожа. — Мен бир билимсиз адамма. Айып этме, табу. Алай бу орунда жашагъан эшекке бек кылыксызла болурла, баям.

★ Сөзледен соруучу айтымла кыурагъыз. Айтымла ахырларында соруу белгиле сала, уллу харфла бла жазыгъыз.

1. кюндю, бюгюн, не 2. бу, айды, кыайсы 3. бараса, кыачан, шахаргъа 4. кыайсы, айда, жангы, жыл башланады 5. майны, ненчанчысыды, кюню, хорлауну 6. таматагъа, салам, ол, бердингми.

Ю л г ю: *Бюгюн не кюндю? 2.*

Сорууу болгъан айтымгъа соруучу айтым дейдиле.

56-чы иш. Сөзлени жетишмеген кесеклерин жаза эм айтымла ахырларына керекли белгилени сала, тетрадарыгъыгъа жазыгъыз.

Капитан Батырны кесине чакъырды:

Сен бир сагъатдан разведкагъа тебирейсе. Биргенге жети жаш ал. Таматалары сенсе. Буйрукъну толтурмай амал жокъду. Кесинги сакъла, аскерчилени да сакъла. Кыошарыгъынг бармы... — деди.

— Угъа...

— Сорлутъунг бармы...

— Угъа...

— Кыайры жибергеним ачыкым...

— Ачыкым...

— Алай эсе, хайда, хазыр бо...

— Есть! — деп артха бурул...

Х. Кацнев.

Ю л г ю: — *Кыошарыгъынг бармыды?*

— *Угъай.*

★ Текстни сорууларын биреу, жууапларын биреу окъугъуз. Соруучу бла хапарлаучу айтымлада адамны ауазыны кетюрюлююнде бла чегююнде не башхалык барды?

Лётчикле Кермаханнга асыры жанпакълача кёрюндюле; сора:

— Сиз экигиз да лётчиклемисиз? — деп сорду.

— Хау, экибиз да. Бирибиз арысакъ, самолётну бирибиз элтеди.

— Экигиз да арысатгыз а?

— Алай окъуна болса да, самолёт кеси аллына бараллыкъды.

— Да алай эсе сора сиз мында нек олтурасыз?

— Бош алай, приборлагъа кыараргъа.

— Мотору уа иги ишлеймиди?

— Аламат. Ала төрт окъунадыла.

— Алай кёп а нек?

— Бири бузулса, кыалгъанлары ишлейдиле.

Э. Гуртуев.

★ Тыйгъыч белгилени алай нек салынганларын айтыгъыз.

§ 12. Кёллендириучю айтым.

57-чи иш. Айтымла окъугъуз. Ала не мурагланы кёрюктгенлерин айтыгъыз.

Жолдан эки жангына да кыарап алай эт. Кесингден уллу сөлөшгенине чырмау этме. Айыплы затны этерге жарамаз. Тур ёргё. Бар, суу келтир. Олтур, дерсинги окъу. Тюкеннге бар да, этмек алып кел. Ишле ишинчи. Сен ишинчи эт, Зуфар кыойланы кыыстасын. Манга бир болушутгъуз, табу. Киногъа мени да элтсент а. Ай хомух, бир тенглик эт-эт. Тилейме, ишиме бир кыара.

★ Айтымла окъугъуз, кёллендириучю айтымла жазып алыгъыз.

1. Биринчи дерсибиз башланды. 2. Сен устазны айтханларын толу антыладынтымы? 3. Бар юйге. 4. Заманынгы тас этме. 5. Хатаны, хайырны билген эте тур. 6. Азийге да бир болуш, табу, эримей. 7. Сени кибик заманым болса эди.

58-чи иш. Хапар юзюкю окъугъуз. Мында хапарлаучу, соруучу, кёллендириучю айтымланы табыгъыз.

Комендант, алданганын ангылап, телефоннга мыллыгын атханлай, партизанла аны кьолларын артына байлады. Олсагъатдан телефон зынгырдады. Аскер: — Жашла, комендантны жаншатмагъыз! — деп, телефонну алып, тынгылады.

— Жюйюсхан комендант, сизни жаныгъызда бу шкон тауушма недилене?.. — деп кьайдан эсе да сордула.

— Биягъы пленлилене экиси кьачаргъа умут этген эдиле да, кьалауурла аланы атхан эдиле.

— Экисин да кьакъдыгъызмы?

— Тап, андан да кьёбюн кьакъгъанбыз, — деп Аскер ышарды.

— Сора хата жокъду. Биз, кьайтгылы болуп, болушлуккы иерге мурат этген эдик...

— Угъай-угъай, кьыйналмагъыз... сау болугъуз...

О. Хубенов

Биреуге бир ишни этдирирге излеген айтымгъа кёллендириучю айтым дейдиле.

Кёллендириучю айтымда не соруу, не хапар бериу болмайды. Мында не буйрукъ, не тилек не да юйретиу мурат болады.

Кёллендириучю айтымладан сора точка салынады.

Сёз ючюн: Бетинги, кьолунгу суукъ суу бла жууа тур. Аша да, школгъа бар. Бу задачаны этерге бир болуш, табу.

59-чу иш. Назму кесекни окъугъуз. Мында кёллендириучю айтымланы табыгъыз.

Жилямагъыз.

Жилямагъыз мен ёлген кюн,
Къаратгъыз къаялагъа:
Аланы сюйдюм, къарадым
Къарда, жауунда алагъа.

Жилямагъыз мен ёлген кюн,
Тынч олтуруп таплагъа,
Къаратгъыз, тынгылагъанлай,
Ёлмезлик тау башлагъа.

Къ. Кулиев.

60-чи иш. Бу айтымланы жазыгъыз. Кёллендириучю айтымланы тынгылагъыз. Быланы магъаналарын эм не заманда айтылгъучуларын ангылатыгъыз.

1. Баш болса, бёрк табылып.
2. Биреуге кёр кьазма — кесинт тюшерсе.
3. Жюз ёнчеле да, бир кес.
4. Ашым жокъду деп жиляма, башым жокъду деп жиля.

Т ю з ж а з.

Парайым, сюрюучю, тирмен, гошпан, баппуш, кьыппа, хуп-хупш.

61-чи иш. Хапар кесекни окъугъуз. Кьоркьуулу сермешни кезиую юлмаша эди, была кьаллай айтымла боллукъ эдиле эм аланы ажырлары-ны не салынырыкъ эди?

Мусос кесини адамлары бла тутмакъланы кьутхарыргъа ишюу этди. Ала кьалауурланы жояргъа секиришдиле. Мусос:

- Ур! — деди.
- Шкогун ал!
- Патронларын да кьойма!
- Артынгдан жетип урады!
- Ол эшик артына кьачханны кёрчю!
- Телефон бауланы кьалдырмай кес!
- Чапчы, Сафар тапны кьобаралмайды!
- Бузлагъан этген болур!
- Экеу-ючеу да тартыгъыз!
- Уй! Аскер жетди! Къачыгъыз!
- Мусос, кьазакъла жердиле!..
- Мусос, артынгдан кьысылып келедиле, урадыла!
- Кьой аланы! Къач!

С. Хочуев.

Бир жүрек кызгалыуу бла селешген заманда (кыууанда, сермешде), хапарлаучу, соруучу, келлендириучу айтымланы ахырларына кетюрюучу белги салынады.

§ 13. Кетюрюучу айтым.

62-чи иш. Чакырыуланы бла алгышланы окъугъуз. Ахырында кетюргюч белгиси болган айтымла кылай окъуладыла? Кесигиз беш чакырыу жазыгъыз.

Жашасын коммунизм!

Жашасын Коммунист партия!

Бизни жигер совет халкыбызга махтау!

Жашасын мамырлыкъ!

Урушну кюсегенле кзорасынла!

★ Алгышда кетюрюучу белгилени нек салынганларын айтыгъыз.

Алгыш.

Жаш теллюбюз алгышлыкъ болсун!
Халкыбыз ырысхыдан, насыпдан толсун!
Бек битсинле сабанларыбыз!
Кзорасынла аманларыбыз!

Алгышлыкъ болайыкъ!
Аманлыкъ бизге жетмесин!
Итилик бизден кетмесин!
Сюймегенибиз сюйгенлей кыдар этмесин!

(Эски халкъ жырдаң.)

63-чю иш. Хапарчыкыны окъугъуз. Айтымланы ахырларында тыйгыч белгилени нек салынганларын анылатыгъыз.

Хожаны жашы.

Хожагъа бир танышы келип былай жойктууланды:

— Хожа, сени тамата жашынт нечик уллу жаш болганды! Аны нечик ариу саны барды! Адам аны сыфатында кырап тоймаз! Тууады да бир кыауум насыплыкъа аллай бир ариу бала! Ол кеп эм насыплы жапасын! Кеси уа ол не ишлейди? Эртдеден бери кермейме, кыайда болур? Санга уа иги болушамыды? Айдан неллай бир ахча береди? Халкы ичинде ол кесин иги жүрютемиди? Сени намысынгы иги кетюремиди?

— Ол мени жүрютмейди. Аны энди мен жүрютеме, — деди Хожа.

— «Мен жүрютеме» дегенингы кылай аныларгъа болукъду?

— Аны не анылар кереги барды? Гитче заманчыгында кеси жүрюрге кюрешиучу эди. Энди уа сыртыма мингенди да тюшерге унамайды.

— Оллох-оллох-оллох! Не сейир айтдынг! — деди Хожаны танышы.

64-чю иш. Окъугъуз. Хапарчыкыда айтымланы ахырларына аллай тыйгыч белгиле нек салынганларын анылатыгъыз.

Элли сабийле.

Бир киши жолда отун алып келген бир гитче жашчыкыгъа тюбегенди да саламлашханды.

— Жол болсун, ай жаш!

— Бар, жолунга бар!

— Не жигитсе сен, жашы! Бу отунланы кыайдан келтиресе?

— Агъачдан келтиреме. Эшпитемисе, атам хазырлайды да, мен а тапыйма.

— Атангы хюдегиси уллумуду?

— Хюдегиси уллуду, ишлегенле уа экибиз: атам бла мен биз.

— Кыара сен анга, кыара! Атынг а неди?

— Власды.

— Ненча жыл болганды?

— Алтыдан озганды... Но, хужулукъ. Но! — деди да жашчыкъ жоюенни тартды.

Н. Некрасов.

Къууанчыны, бушууну, къоркъууну, элгениуню, сейирсиниуню кёргозтген айтымгъа кётюрюучю айтым дейдиле.

★ Айтымланы къалай айтыла болгъанларын биллип, ахырларына тыйгъыч белгиле салыгъыз. Мында кётюрюучю айтымла къайсыладыла?

1. Сейир туююлмюдо «гяурчукъ», Минги тауу (А. Ё.) 2. Къалай аламатды мында жашау (О. Х.) 3. Аллах-аллах, не этдинг, жанымъ алдынг (О. Э.) 4. Урады, Мусос, къач (С. Х.) 5. Амма, ол Адилни тауушуду (Б. Г.) 6. Келип къал кёзюмден ташагъа дейме да (А. У.) 7. Зурум келип, дуния бла бир жарсып кетди. (З. З.) 8. Болушугъуз, тунчукъгъанма.

65-чи иш. Хапарчыкъны окъугъуз, сора китапны жабыгъыз да изложение жазыгъыз. Кётюрюучю бла соруучу айтымланы тюплерин ызлагъыз. Тюлкую нек жаптылганды?

Оюмсуз иш этген ма алайды.

Тюлкую итледен къачып, тюккюч тюбюнде тепитине кючден-бутдан кирди. Къутулгъанына къууанып, санларындан къайсын жаларгъа билмей, сагъыш этди.

— Кёзлерим кёрдюле, къулакъларым эшитдиле, мен сизге къор болайым! — деди. — Аякъларым а аякъларым! Ала болмасала, мен не этер эдим? Къуйругъум, сен а не этгенсе, мен душманымдан къутулур ючюн? Бир зат да угъай! Чырпылагъа илинип, жалан да чырмагъан этгенсе да? Сен манга керек туююлсе. Магъыз, итле! Ашагъыз! — деп, къуйругъун тышына чыгъарды.

Итле Тюлкуюню къуйругъундан тутуп, тышына чыгъардыла да таладыла.

§ 14. Магъана тартым.

● Айтымны хар члени бирер соруугъа жууап этеди. Адам сёлешгенде, кесини муратына кёре, айтымны членлеринден бирине бирсиледен артыкъ магъана берирге болады. Аны уа

ол ауазын кётюрюю эм чёкдюрюю бла белгилейди. Айтымны къайсы членин бирсиледен уллу ауаз бла айтсанг, айтымны туура магъанасы анга кёчеди.

Сёз ючюн: *Хасан библиотекагъа китапла келтиргенди*, деген айтымдан төрт тюрлю магъана излерге боллукъбуз.

1. Ауазны *Хасан* деген сёзде кючлендирсек, китапланы ким келтиргенин билдиребиз — *Харун угъай, Хасан* келтиргенди, — дегенча.

2. Ауазны *библиотекагъа* деген сёзде кючлендирсек, китапланы къайры келтиргенлерин белгилейбиз — *классха угъай, библиотекагъа* келтиргенди, — дегенча.

3. Ауазны *китапла* деген сёзде кючлендирсек, не келтирилгенин белгилейбиз — *журналла угъай, китапла*, — дегенча.

4. Ауазны *келтиргенди* деген сёзде кючлендирсек, китапланы келтирилип бошалгъанларын белгилейбиз — *келтиргенди, мындадыла*, — дегенча.

66-чы иш. Айтымланы окъугъуз, белгиленген сёздеде ауазыгъызын кючлендиргиз. Сёлешген адам айтымда сёзю ауазы бла не муратда айырады?

1. Лиза Асланнга Ленинграддан сейирлик китап келтиргенди. 2. Лиза Асланнга Ленинграддан сейирлик китап келтиргенди. 3. Лиза Асланнга Ленинграддан сейирлик китап келтиргенди. 4. Лиза Асланнга Ленинграддан сейирлик китап келтиргенди. 5. Лиза Асланнга Ленинграддан сейирлик китап келтиргенди. 6. Лиза Асланнга Ленинграддан сейирлик китап келтиргенди.

67-чи-иш. Кесигиз бир айтым къурагъыз да аны хар членинде ауазыгъызын 66-чы ишдеча кючлендире окъугъуз. Айтымланы магъаналары къалай тюрленгенин анылатыгъыз.

Айтымланы членлеринден бирине бирсилеринден артыкъ магъана берир ючюн, ауазны кючлениуюне магъана тартым дейдиле.

★ Окъугъуз. Айтымланы табыгъыз. Айтымлада магъана тартым къайсы сёзлеге тюшеди? Ити сагъыш этип айтыгъыз.

Ахматны, тюртюп, юйге кийирдиле. Башындан машокну чыгардыла. Ол, абызырап, акырын жанган чырактыга кырап, кёзлерин кыактыды. Кыамагъан кёзлери бла тегерекке кыарады. Анда бир талай адам олтура эди. Аланы араларында не кыарт, не сабий жокъду. Барысы да ортажыллык мазаллы ёсген адамладыла. Орталарында сол кыашыны башында табы бла кыара мыйыктылы жаш олтурады.

О. Этезов.

Соруучу айтымда магъана тартым не соруучу сёзде, не да *-мы, -ми, -му, -мо* деген соруу кесекчикледен бири кыошуплгъан сёзде болады.

Сёз ючюн: *Кыайры бараса? Аминат келдими? Аминатмы келди?*

68-чи иш. Бу айтымлада магъана тартым болгъан сёзлени табып, хар айтымны жангылычсыз окъугъуз.

1. Зулихатмы сёлешди жыйылыуда?
2. Зулихат сёлешдими жыйылыуда?
3. Зулихат жыйылыудамы сёлешди?
4. Ханафий келгендими юйге?
5. Ханафийми келгенди юйге?
6. Ханафий юйгеми келгенди?
7. Дерсле башландыламы?
8. Дерслеми башландыла?

69-чу иш. Хапарчыкты, айтымлада магъана тартымны тюз белгилей, окъугъуз. Тюртюпчю айтымны жазыгъыз, анга, 68-чи ишдеча, соруула салыгъыз. Магъана тартым тюртюп сёзлени тюртюп ризлагъыз.

Бир кере.

Индиялы океанда Цейлон деп бир уллу айрыкам барды. Аны мылы агъачларында бийик, субай пальмала ёседиле. Алагъа кюнлюк пальмала дейдиле. Кюнлюк пальма кесини жашауунда жангыз бир кере чагъады. Дунияны башында андан ариу жукъ чакъмайды. Чакъгъаны кыуруй тебиресе, аны орнуна кыаты ташчыклары — кёгетчиклери кыаладыла.

Ол кёгетчиклени ташчыкларындан Цейлонну халкы туюмеле, минчакъла этеди. Пальманы жумушакъ агъачындан адамла пальма чагъыр, крахмал этеди. Кёгетлери бишгенден сора, пальма кыуруйду.

§ 15. Айтымны баш членлери.

70-чи иш. Точкаланы орунларына башчыдан, хапарчыдан жарашканын сала, айтымланы жазыгъыз.

1. ... командировкадан келдим.
2. Самат китапны кыолуна ...
3. Кыудайланы ... кеп сют беред.
4. Бизни ... шахарда биринчи жерни алгъанды.
5. Самолёт тамбла сагъат тогъузда ...
6. ... кыалайда ишлериксиз?
7. Бизни школну юсюнден статья газетни экинчи бетинде ...
8. Аны жазгъан ...
9. ... сууну челекке кыуйду.

★ Башчыны кыайсы, хапарчыны кыайсы айтымга кыошканыгъызын ангылагъыз.

71-чи иш. Окъугъуз. Айтымланы табыгъыз. Айтымда башчы тилни кыайсы кесегиди эм ол кыаллай сорууга жууап этеди, кыайсы болушлады?

Жанбатыр, тауушсуз секирип, шыякы тёбени чунгурунда кёрюндю. Ала уллудан уллу бола башладыла. Шыякыны аллы бла ётюп, эки ёрекыулак кундушлагъа ташайды. Ол кыазакъ бёрю эди. Ол, баям, жолда кечикген малны жокълай болур эди. Дагъыда бир кыарелди кёрюндю. Атлы келгени шарт кёрюндю. Ол келген Кыасболат эди. Кеси да, жукъусурагъан этгенча, ат юсюнде сюрюше келеди. Аны жууукъгъа келмеге кыоюп, Жанбатыр ынчхап тебиреди. Кыасболат ёзенгиле юсюне ёрге кётюрюлдю, шыякы таба кыарады. Жанбатырны баш токъмагъы ханс ичинден ёрге чыгъа келе эди. Тюз ол чакъда акъбурун алаша, юркюп, жол тюркюне секирди,

В. Гуртеев.

Кеси баш болушда болуп, ким? не? кимле? не? деген сорууладан бирине жууап этген сёзге башчы дейдиле: *Харун келди. Суу кыайнайды. Маржан чай келтирди, д. а. к.*

72-чи иш. Жазыгъыз. Айтымланы чеклерин кѣргѳзтѳгѳз. Айтымда башчыны тюбѳн бир кере тартыгъыз.

Шкока тауушла, узакъдан узакъгъа ѳте, тѳгерекни зангыр-датадыла. Жигит атланы налары къаты къая жолну чакъ-дырадыла. Партизанланы уруш ауазлары тар ауузну толту-радыла. Алай дорбун шошду. Темирбаш дорбунну аллында башын мудах салындырып сюеледи. Ол мудах шошлукъда дорбунну теренине киреди. Васильченкону ѳлѳгѳндѳн арлакъ-да акъырын ынчау Темирбашны мудах сагъышладан са-гъайтды.

О. ѳтезов.

73-чѳ иш. Белгиленген сѳзле къаллай соруулагъа жууап ѳтедиле? Аланы башчыла бла бирге жазып алыгъыз да башчыны тюбѳн бир, хапарчыны тюбѳн эки кере тартыгъыз.

Былай ѳтигиз: Мен (не ѳтдим?) окъудум.

Мен бир аламат китап окъудум. Мени тамата къарында-шым лѳтчикди. Сени атанг устазды. Бу китапта бизни библиотекадандыла. Бизни аллыбыз Москвагъады. Бизге турист-ле келгендиле. Азиза Мусаевна дерсни башлады. Ол ити жырлагъан пионерле аладыла. Стол юсюнде китапла ондула. Мухтар бизни пионерлени ичинде биринчиди.

74-чѳ иш. Окъугъуз. Белгиленген айтымлада хапарчыны бла башчыны жазып алыгъыз, сора башчыдан хапарчыгъа соруула салыгъыз. Башчыны бла хапарчыны тюплерин тартыгъыз.

Былай ѳтигиз: жюриѳтген (къалайды?) къый-ынды.

Ата журт ючѳн сермешиуледе.

...Кечеле къарангыдыла. Танкланы жюриѳтген бек къый-ынды. Алай болса да кече алгъа барабыз. Бизге болушургъа кеслери жюриѳген топланы бир полжун бергендиле. Аллы-бызда 6-чы танк корпусну таскачы батальѳну барады.

Танг жарыгъы белги бере, биз бир уллу сыртны ѳтегинде тохтадыкъ. Таскачы батальѳнну командири бла мен ол сырт-

ны башына чыгъып къарадыкъ. Аллыбызда — жауланы окоп-лары.

Былайда немецлиле бла сатлыкъ власовчула болгъанла-рын сездик... Биз — танк бригада бла кеслери жюриѳген топланы полку, атаканы башладыкъ. Бир кесек баргъанлай, душманла юсюбюзге топ окъланы жаудурдула. Жыяу аскер да бизни танклагъа къажау кюриѳип тебиреди. Сермешиу кючлѳ барады. ѳм артында фашист къауумну къалгъаны окоплалаң чыгъып башлады. Сыртда кѳп душман ѳлюк, жа-ралыла да къалдыла.

Х. Богатыров. (Совет Союзну Жигити.)

Хапарчы башчыны юсюндѳн айтылгъанны белгилей-ди да, зат не ѳтеди? не ѳтгенди? не ѳтерик-ди? затха не болгъанды? къаллайды? къалайды? кимди? неди? деген соруулагъа жууап ѳтеди.

75-чи иш. Скобкалада соруулагъа жууап болурча сѳзле табып къоша, айтымланы жазыгъыз. Сиз къошхан сѳзле айтымны къайсы членидиле, тилни къайсы кесегидиле?

Бизни устазыбыз (не ѳтеди?) Бизни школчуларыбыз колхозда (не ѳтгендиле?) Жай солуулада пионерле (не ѳтерикдиле?) Кавказны табигъаты (къалайды?) Ша-харда жангыдан ишленген юй (къаллайды?) Быыл мирзеунѳ битиунѳ (нечикди?) Мирзеу оргъан комбайнла (ненчадыла?) Машиналагъа жууаплы адам (кимди?) Ол алайдагъы (неди?) Бу китапла (кимникиледиле?) Мустафир (къайдады?)

Баш болушдатгъы атладан къуралгъан башчыны бла хапарчыны араларына тире (—) салынады. Бу кезиуде хапарчыгъа хапарчы аффикс къошулмайды.

★ Айтымланы, жетишмеген тыйгъыч белгилерин сала, тетрадлагъа жазыгъыз.

1. Азрет къарындаш, Бадинахан ѳгеч, ала бир бирни билликидиле. 2. ѳгечим ийнек саууучу, къарындашым тракто-рист, мен а онунчу классны окъуучусу. 3. Сиз къайнайсыз:

сен агроном, Эзам, врач. 4. Азһор киши, сен жаш, мен сизге ийганама. 5. Эсигизде болсун: Музафар бригадир, Исмаил устас. 6. Бу роман, бу уа повесть, къайсын аласа окъургъа?

76-чы иш. Жазыгъыз. Башчыла бла хапарчылары араларында барысында тире нек салынмагъанын айтыгъыз. Башчыла бла хапарчыла къайсы болушдадыла, ала тилни къайсы кесеклеридиле?

Токонг, къууанчынг — иги сёз. Кюнде жубанчынг — иги сёз. Кюнде тыянчынг — иги сёз. Къаманг, къылычынг — иги сёз. Иги сёз халкъны кючюдо. Иги сёз кёз жарыгъынгды. Иги сёз жомакъды, жырды. Мени сёзюм нёгерди тюзге. Иги сёзю бичакъ кесмез. Иги сёзге багъа жетмез.

К а з и м.

77-чы иш. Окъугъуз да окъугъаныгъызны юсюнден изложение жазыгъыз. Жазып бошасагъыз, айтымлада башчылары бла хапарчылары тюплерин тартыгъыз.

Пилле.

Родезия деген кыралда кийик жаныуарла туруучу Мор деген жерге кече пиллени бир сюрюую чапханды. Анда жаныуарлары эм битимлени багъалы тукъумларын жойдурмай къутхарыр ючюн, сюрюую башчысын ёлтюргендиле. Эртденликде къалауурла битеу, сюрюу ёлген жаныуарны къатына жыйылып турганын кёргендиле. Пилле, кюрешип, ёлкюню алып кеталмагъандыла. Бир талай кюрешип, жукъ эталмагъандан сора, пилле бурунлары бла уру къазгъандыла. Иги терен уру хазыр болгъандан сора, пилле кеслерини башчыларын уруда асырап, юсюне топракъ къуйгъандыла.

П. Вишнев.

§ 16. Жайылмагъан эм жайылгъан айтымла.

. Айтымны членлери, бир бирлери бла байлашып, жайылмагъан эм жайылгъан айтымла къурайдыла. Тенгешдирип къарагъыз.

Ж а й ы л м а г ь а н
а й т ы м л а .

1. Дерс башланды.
2. Азий келди.
3. Чыракъла жандыла.

Ж а й ы л г ь а н
а й т ы м л а .

1. Школда дерс башланды.
2. Азий шахардан келди.
3. Чыракъла жарыкъ жандыла.

4. Сабийле билдиле.
5. Къарындашым кетди.

4. Сабийле дерсни билдиле.
5. Тамата къарындашым кетди.

6. Хасан да, Назир да, Назифа да бардыла, кёрдюле, къайтдыла.
6. Хасан да, Назир да, Назифа да бардыла, сабанланы кёрдюле, къайтдыла.

78-чы иш. Окъугъуз. Жайылмагъан айтымлары жазып алыгъыз. Башчыны тюбюн бир, хапарчыны уа эки ызлагъыз.

Кюн тутулуу.

Сагъат он эки бола тебиреди. Хауа тохтапды. Къарангы болуп башлады. Бир кесекден къаппа-къарангы болду. Чыракъла жандыла. Жулдузла кёрюндюле. Малла стауатка къайтдыла. Тауукъла кюндула. Игле сынсийдыла. Адамланы бирлери багъыр тазланы тюедиле, бирлери шко атадыла. Школчула телескоп бла кюнню жабылгъанына къарайдыла. Къара миялала бла къарагъанла да кепдюле. Бир кесекден дуня жарып башлайды. Тауукъла жайылдыла. Хораз кычырды. Малла отларгъа кетип тебиредиле. Хар зат ызына къайтды.

Башчысы бла хапарчысындан башха члени болмагъан айтымгъа жайылмагъан айтым дейдиле. Сёз ючюн: *Кюн батды. Танг атды. Алий келди, Зухра дерсдеди.*

Башчы бла хапарчыдан сора да сансыз членледен бири не да бир талайы болгъан айтымгъа *жайылгъан айтым* дейдиле. Сёз ючюн: *Кюн эртде батды. Танг кечирек атды. Алий тюнене шахардан келди. Зухра шендю бешинчи дерсдеди.*

79-чу иш. Жазыгъыз. Жайылгъан айтымлада башчылары тюплерин бир, хапарчылары уа эки кере ызлагъыз. Башчыла тилни къайсы кесеклеридиле?

Тангга кеп калмагъанды. Ыракъын къарт къатынны бла жашчыкыны мушулдагъан тауушлары, бир бирге эришгенча, чыгадыла. Анна Петровна кёзюне жукъу кирмейди. Ол, кёз кыакъмагъанлай, жашчыкыны мангылайчыгында жаргъа къарайды. Жашчыкъ ёлмеди. Насыбы бар эди.

И. Ахматов.

80-чи иш. Кесигиз айтымла кырап, быллай экипер схема этигиз. Жайылган айтым кыайсыды? Жайылмаган а?

81-чи иш. Бу айтымладан, сансыз членле кыошуп, жайылган айтымла кыурагыыз.

1. Ленин сауду. 2. Биз окъуйбуз. Мадина бла Жамий ишлейдиле. 3. Каникулла башландыла. 4. Сабийле кетдиле. 5. Автобус келди. 6. Мариям кетди.

Ю л г ю: Ленин хар заманда да сауду.

★ Хапарчыла кыаллай соруулагыа жууап эте диле?

82-чи иш. Окъугъуз. Хапарны магыанасын кеси сёзлеритиз бла айтыгыыз. Жайылмаган айтымла табыгыыз.

Биз Кыарачайгыа бардыкы.

Кыарачай халкы бизни миллет кыарындашыбызды. Бизни тилибиз, адетлирибиз да бирдиле. Биз кийинген да бирча этгенбиз. Кыарачайлыла бла малкыарлыла жамычыны, башлыкыны, чепкенни, кюмюш бел бауну, алтын кыаманы бек сыйлы кёрюп жюрютгендиле.

Солугъан заманыбызда биз ол кыарындашларыбызгыа бардыкы. Кыарачайлы пионерле бизни бек ариу кёрдюле. Биз Тебердиге, Домбайгыа экскурсиягыа бардыкы. Алибекге чыкы-

дыкы. Барыбыз да кыууанчылы эдик. Ала бизни, кетерибизни сыймей, ашырдыла. Биз аланы кыонакыгыа чактырдыкы.

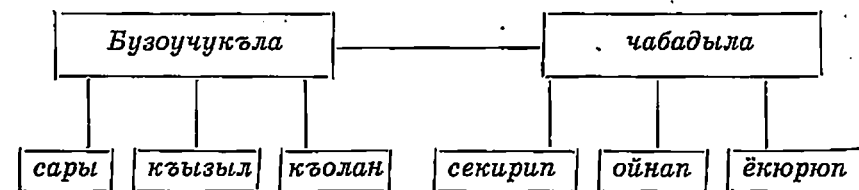
Кыарачай намыслыды. Кыарачай ёхтемди. Кыарачай халлды, кыарындашды.

§ 17. Бир туудукы членлери болган жайылмаган айтымла.

83-чо иш. Айтымланы окъугъуз. Бир соруугыа жууап этген сёзлени табыгыыз.

1. Бизни школну класслары, кабинетлери, библиотекасы, залы барды. 2. Колхозчула будайны, нартюхню, чёплеуню, картофну бай тирлигин жыйгандыла. 3. Тирлик жыйыуда Ачах, Хамит, Мустафа, Назифа, Рая айырма ишлегендиле. 4. Ата-аналаны жыйылыуларына тёртюнчю классны окъуучулары жырла, тойла, оюнла хазырлайдыла. 5. Биз отунлапы томурдукы, жардыкы, жыйдыкы, кыаладыкы.

84-чо иш. Кесигиз бир туудукы членлери болган айтым кыурагыыз да аны схемагыа быллай салыгыыз.

85-чи иш. Айтымланы жазыгыыз. Бир туудукы членлени тюплерин ызлагыыз.

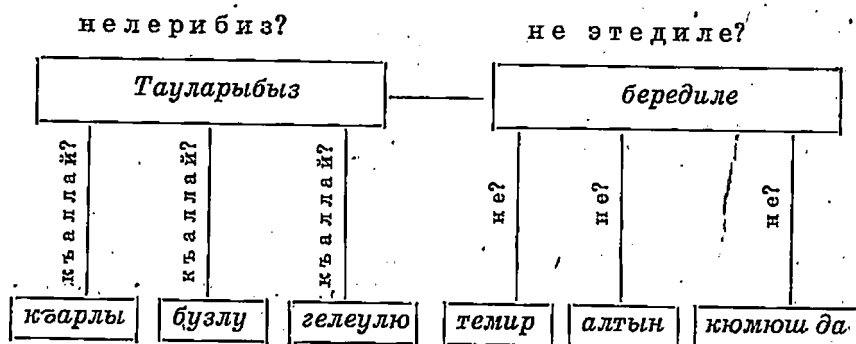
Пионерле суу бойнунда ойнадыла, жууундула, солудула. Бюгюн биз историяны, орус тилни, малкыар тилни окъурукыбуз. Аминат столгыа кыашыкыла, шишле салды. Бизни колхозда будай, нартюх, картоф да иги битедиле, нашаны, быхыны, помидорну уа жыйып да кючден бошайдыла.

Ёртде-ёртде-ёртде, Айыу, Бёрю, Тюлкю, Борсукы бир кыош болгандыла.

Ю л г ю: Пионерле суу бойнунда ойнадыла, жууундула, солудула.

Айтымда бир баш сёзге байлашып, аны сорууна жууап этген эки не да бир талай сёзге айтымны бир туудукы членлери дейдиле.

86-чы иш. Схематга иги дюрслеп кырагъыз. Мында ненча кыауум бир туудукъ сёз барды? Аланы кыайсылары кыаллай соруулагъа жууап этедиле? Кыайсылары кыайсы сёзге бойсунадыла?

87-чы иш. Окъугъуз. Хапардан кесигиз жараткан эки жайылгъан айтымны жазыгыз. Ала жайылгъан айтымла нек болгъанларын айтыгыз.

Хожаны чомартлыгъы.

Хожа ауруп жатды. Осуятын этерге ол кесини бек татлы тенгин чакъырды.

Ол келгенлей, Хожа былай айтды:

— Кыарындашым, мен ёлсем, ырысхымы барын да тергеу эт. Минг сом кесинге ал, мингин мындагъы факъырлагъа бер. Ахлуларыма бла хоншуларыма юлеширге, / койдегилериме да минг сомну айыр.

— Хожа, мен сени алай бай болгъанынгы билмей эдим. Алтынга олтуруп тургъанча жашагъанса да! — деди тенги.

— Ол сен жазгъанланы менде бири да жокъду, алай жазгъан а эт. Мени осуятымы окъугъанда, Хожа кыызгъанч адам эди демесинле.

Айтымны сансыз членлери.

§ 18. Толтуруучу.

88-чы иш. Окъугъуз. Белгиленген сёзлени ала бойсунган сёзле бла бирге жазып алыгъыз. Баш сёзден бойсунган сёзге соруу салыгъыз.

Ю л г ю:

нелерим?
китапларым бардыла.

кимде?
Разиятда бардыла.

1. Разиятда мени китапларым бардыла.
2. Тюнене шахарда уллу кыууанч болду.
3. Пионерле жыйылыгъа ити хазырландыла.
4. Сюлеменни мен библиотекада кёрдом.
5. «Коммунизмге жол» газетни экинчи бетинде бизни школно юсюнден жазадыла.
6. Грамматикадан мен бир жорукъну жазып алдым.
7. Кёчюучю кызыл байракъны бизни колхозгъа бергендиле.
8. Жамий бла Раузатны комсомолгъа алдыла.
9. Мен алагъа бек сукъланама.
10. Китапланы мен Хусейден алгъанма.

Баш болушдан кыалгъан болушланы сорууларындан бирине жууап этген сансыз членнге толтуруучу дейдиле.

89-чу иш. Жазыгыз. Башчыны, хапарчыны эм толтуруучуну тюпледин юлгюде кёргозтюлгенча ызлагъыз.

Ю л г ю: Школчула терекле салдыла.

1. Танг белги берди.
2. Чалгъычыла ишни башладыла.
3. Жыйын чаллыкъны кыолгъа алды.
4. Ала тешлени чаладыла.
5. Тюзлени трактор чаллыкъды, дырынын да ол жырыкъды.
6. Колхозчула кышны танийдыла.
7. Ала мал ашны багъасын биледиле.
8. Кюзню бир кюню кышны бир айын жалчытады.
9. Колхозчула аны ангылайдыла.

90-чы иш. Айтымланы жазыгъыз. Анда кимни? нени? кимге? неге? кимни? неси? кимде? неде? кимден? неден? деген соруулагъа жууап болгъан сёзлени тюплерин ызлагъыз.

1. Къонакъ башлыгъын, къамичисин да чюйге такъды. 2. Алийде бла Ньюжорде китапла кёпдюле. 3. Мустафагъа бла Розагъа комсомол билетле берди. 4. Трактордан эсе автоомбилде ишлеген тынчыракъды. 5. Ахматны ишин мен ишлегенме. 6. Алимни жигитлигин унутургъа айыпды. 7. Ол Ата журт урушну Жигитиди.

Ю л г ю: Къонакъ башлыгъын, къамичисин да чюйге такъды.

91-чи иш. Окъугъуз. Белгиленген сёзле айтымны къайсы члендиле? Алагъа соруу къайсы сёзледен салыргъа боллукъду? Нек?

Энди кюрешде кышыны жаз башы хорлагъаны хакъды. Адамла, аны ангылап, жореклери тёзмей, тышына жайылгъандыла. Уллу тала гумулжук тебеге ушайды. Элни кюнлом жанында сабан ишлени башладыла. Бахчаланы ариулайдыла. Къургакъ къаураланы кюйдюредиле. Колхозчула картоф уруланы ачхандыла. Анда картоф урлукъну урудан чыгъарыуда, аны ариулауда кёп адам ишлейди.

Х. Кациев.

§ 19. Айгъакълаучу.

92-чи иш. Белгиленген айтымланы жазыгъыз. да къаллай? неллай? къайсы? деген соруулагъа жууап болгъан сёзлени бла толтуруучулары тюплерин юлгюдеча тартыгъыз.

Ю л г ю: Биз бюгюн бир ариу автомобиль кёрдюк.

1. Биз бюгюн бир ариу автомобиль кёрдюк. 2. Ол «Чайна» деген автомобилди дей эдиле. 3. Бизни юйню уллу отоулары, гитче отоулары да бардыла. 4. Ишчи адамны ишсиз турургъа амалы жокъду. 5. Сизни школда иги окъуучу кёпдю дейдиле.

6. Къойчу жаш къойланы кютер жерге бурады. 7. Къызыл жабыу кёк жабыудан уллуракъды. 8. Стол чыракъны аргъы столгъа салайыкъ. Мараучу киши уучу итин биргесине жюкютеди. 9. Ётюрюкчю адамда намыс къалмаучуду.

93-чо иш. Окъугъуз. Белгиленген айтымланы жазып алыгъыз. Башчыны, халарчыны, толтуруучуну эм айгъакълаучуну тюплерин юлгюдеча ызлагъыз. Алагъа соруула къайсы сёзледен салынадыла?..

Ю л г ю: Темир жолну жаны бла агъач тырмыла бара эдиле.

Ата журт ючюн сермешуледе.

Экинчи кюн Потапов да келди. Биз бир темир жол айырылуучу жерде тохтадыкъ. Темир жолну жаны бла агъач тырмыла бара эдиле. «Виллис» машина бла генерал Зинкевич келди. Ол женгил жюрюшлю, таукел адам эди. Аны буйрукъларына, урушну ичинде къоркъмай айланганына къарасанг, сейир эте эдинг. Женгиллети бла биргелей, къатылыгъы да бар эди. Кеси орта бойлу бёкем, жютю кёзлю адам эди. Ол къараса, кёзюне къарап чыдаргъа тынч туйюл эди.

Машинадан тюшгенлей, ол, ачыуланып, Потаповха кесин атды:

— Алгъа бармай, былайда сирелип нек турасыз?

— Жолдаш генерал, тасха излей турабыз. Жауну къаллай кюцю болгъанын биле айланабыз,— деди Потапов.

— Тасха билшуню женгил этерге керекди. Бусагъат алгъа тебирегиз! — деди генерал.

Зинкевич Потаповну къатына барды. Аны кёлу байланып тургъанын эсledi. Сора, не эсе да айтып, аны къайры эсе да жиберди. Манга уа: «Полкнун ал!» — деди.

Х. Богатырев. (Совет Союзну Жигити).

Айтымда къаллай? неллай къайсы? деген соруулагъа жууап этген сансыз членнге айгъакълаучу дейдиле.

94-чю иш. Окъугъуз. Айгъакълаучуланы бла ала айгъакълагъан сёзден табыгъыз.

Аладан баш — къайсы, бойсунган сёз а къайсыды. Сорууну къайсы сёзден къайсына салыргъа керекди?

Жаз башыны къууанчылы байрамы — Биринчи майны экинчи кюню эди. Мең ариу кырдыклы жолчукъ бла школгъа бара турама. Акъ чакъгъан, бутакълары кент жайылгъан бийик эм уллу терекни къатында тохтадым. Ол терекни гыбыр къабугъу бетни жыйырылгъанына ушайды. Кесини уа жаш чапракълары чууакъ кюнде жылтырайдыла. Ол, асыры чакъгъандан, юсюн терен къар жапханча кёрюнеди. Къарт кертме терекни мен эртдеден таний эдим.

А. Шогенцуков.

95-чи иш. Диктант жазаргъа хазырланыгъыз (къалай хазырланыргъа керек болгъанына китапны 5-чи бетине къарагъыз).

Бир жол Федька, манга келип, кечте дери олтурду. Дерслерибизни экибиз да бирге окъуй эдик. Биз бошадыкъ. Ол, тефтерлерин, китапларын да жыйып, кюйге къачаргъа тебирегенлей, уллу жауун башланды. Мен бахчагъа айланыган терезени жабаргъа чапдым. Хыны ургъан жел сызгъырады, къургъакъ чапракъланы сау тёбелерин жерден ёрге кётюреди. Мени бетиме бир ненча абадан тамычы тамды.

Терезени бир жартысын мен кесиме кючден-бутдан тартдым. Экинчисин тартама деп сугъулдум. Алайлай бир уллу топракъ тугул терезе аузуна тюшдю...

Бирси отоугъа къайтып келдим. Федькагъа: «Чынтуды боранды. Сен, тели, къайры тебирегенсе? Жел терезе аузуна къаллай топракъ тутулду сызгъанды, къарачы!» — дедим.

А. Гайдар.

§ 20. Болум.

96-чы иш. Окъугъуз. Белгиленген сёзлеге соруула салыгъыз, тюплерин ызлагъыз.

Биз Москвагъа экскурсиягъа бардыкъ. Орта кюн эртденликде биз аэродромгъа келдик. Самолёт «ТУ-114» бизни хазырланып сакълай эди. Бизни устазыбыз Иван Николаевич жарык сёлешди. Ол алгъын Москвада жашагъанды, биз бир алаша вагончукълагъа миндик. Ол вагончукъла бизни само-

лётка элтди. Миниючюле бла ёрлеп самолётну ичине кирдик, жерлерибизге олтурдукъ. Эпикиле этилди. Самолёт, гюрюлдеп, алгъа чапды, бир сыйдам жолчукъну бара кетип, жерден айырылды. Учуп баргъан къалай ариуду! Эки сагъатны учуп, биз Москвада кюндукъ. Москвадан артха да алай келдик.

97-чи иш. Айтымланы членлеге юлешигиз. Айтымланы членлерини тюплерин юлгюдеча ызлагъыз.

Ю л г ю: Бизни пионерле Болгарияда пионерле бла кзатгы шухлукъну журютедиле.

Аравияны бир къауум районларында бир котур ёседи. Аны атына анда жапагъанла кюлкюню битими дейдиле. Аны кёгетчиклери уллула болмаидыла. Ала къудорудан титчерекдиле. Адам, билмей, аладан бир ненчасын къабады. Анга кюлкю тарыйды, сора, кесин тыялмай, сагъат жарымына кюлгенлей турады.

П. Вишнев.

Айтымда къайда? къайдан? къайры? къалай? къалайтын? къачан? нек? не ючюн? деген соруулагъа жууап этген сансыз членге болум дейдиле.

98-чи иш. Кесигиз эки айтым къурагъыз да, аны членлерин, соруула салып, былай табыгъыз.

Ю л г ю: Окъуу китапла шкафыны тизгинли кёргюзтедиле.

Окъуу — къ а л л а й? — айгъакълаучу;

Китапла — не ле? — башчы;

Шкафы — не ни? — толтуруучу;

Тизгинли — къ а л л а й? — болум;

Кёргюзтедиле — не эте диле? — хапарчы.

99-чу иш. Окъугъуз. Болумлары болгъан айтымланы табыгъыз. Айтымланы членлерин соруула бла табыгъыз.

Гушпур Дукъум Ахматны кёлегин жагъасындан бел баууна дери жыртыды. Аны кюйнундан кырдыкга кызыл быстыр

кесек тюшдю. Бир кесекге хар зат шош болду. Дукъум да, Ёзю да, Адик да эм бирси бандитле да, ахлары къуругъанча, къызыл партизан лентагъа огъурсуз къарап турдула. Къызыл быстыр да — революцияны бояуу кийикленген душманланы кез алларында отча жанады.

О. Этезов.

100-чю иш. Изложение жазаргъа хазырлангъыз. Бир шахарда эки душман къалай тургъанларын шарт кёргозтюгюз.

Бир шахарда эки душман.

Германия. Гинденбург деген ташкёмюрлю шахар. Фашистле аны кёолларындан ычхындырмазгъа кюрешедиле. Совет аскерчиле тюйген фашистле, асыры ачдан, ёзенгиден ётерча болгъандыла. Бюгюн ала 1941 жылдача сылжырына махтанмайдыла. 1945 жылны январь айыны сууугъу итча къабады. Фрицле къулакъларын быстырла бла байларгъа кюрешедиле, алай сууукъ аланы хорлагъанды. Хар затдан тюнгюлгенден, ала уу ашагъан гылыу чичханлача болгъандыла. Чалдишге жыйылгъан халек итлеча талашып да кёредиле — ишлери болмайды.

Совет танкистлени бир къаууму шахарны бир жанын алгъанды. Быланы мында жыйырма жыл жашагъан сунарса. Бирлери асыры тепсегенден, бирлери уа анга кюлгенден болгъанны зангырдатадыла. Быланы киеу нёгерле сунарса. Аскерчилени къазанындан семиз этден этилген соуслу татыулу ийиси урады. Шапа, немисли къызчыкыгъа аш къапдыра, ушакъ ётерге кюрешеди, аны башчыгъын сылайды. Ол кезиуде майор Панковну:

— Мени жигитлерим, хайдагъыз, азыкъ ашаргъа! — деген командасы эпитилди.

§ 21. Айлануу.

★ Къызым, жумушубуз сангады. Не узакъдан жолоучу болгъанса, Жамилат? (Х. К.) Да ол ётюрюк хапар, Жанчыкъ, душман сёздю. (А. Т.) Жанымдан скойген Ата журтум, жашынга ийнан. (О. Х.) Санга сукълана турабыз, о, зауаллы акъчач ёр!

Окъугъуз да, айланууланы табыгъыз. Айлануула айтымны къалайындадыла? Ала пенча сёзден къуралыргъа боллукъдула. айтымда не бла айырыладыла?

101-чи иш. Айтымланы башчылары айлануула болурча тюрлендирип жазыгъыз. Айланууланы тюплерин тартыгъыз. Хапарчылары къалай тюрленгенлерин айтыгъыз.

1. Аскер партизанлагъа ючюшер гранат берди. 2. Къозулу къойлагъа Абдулла жем берип башлады. 3. Къонакъланы отоугъа элтди Хамзат. 4. Школячу тентлерим биз окъутан школну унутмайдыла. 5. Урунуу алчылары КПСС-ни 25-чи съездине тийишми жетишимле болдурадыла.

Ю л г ю: Аскер, партизанлагъа ючюшер гранат бер.

❶ 1. Адамны кимге сёлешгенин белгилеген сёзге не да сёз тутушха айланыу дейдиле: *Азнор, былай бир келсенг а. Топ ойнарыкъла, сагъат тогъузда стадионда болушгъуз. Къалай жангылгъанынгы сагъышын эт сен, Ахмат. Айтханларынг, Разият, барысы да тюздюле.*

2. Айлануу айтымда запятой бла айырылады. Айлануу айтымны аллында болса, запятой айланыудан сора, ортасында болса, аны эки жанындан, ахырында болса уа айланыуу аллында салынады: *Багъалы тенгим, сени терк кёрюрюмю сакълайма. Къыйын кёреме, аланла, адам болгъан. Къонакъланы юйге жууукъ эт, Адилгерий.*

3. Айтымны аллында келген айлануу жүрекни таза да терен кёозгъалыуу бла айтылса, айланыудан сора кётюрюучю белги салынады, аны ызындан келген сёзле уа уллу харф бла жазылып башланадыла: *Къазауатчы жолдашларым! Ата журтубуз ючюн алгъа!*

4. Айланууу аллында а, о, ай, ой дегенча кючлендириучю кесекчикле болсала, ала айланыудан запятой бла айырылмайдыла: *А къарындашым, айтхан эдим да мен санга. О зауаллы нарт къала, къалай кёп хапар билип тынгылайса сен! Ай балам, жангылырмыса? Ой зауаллы Мухтар, чырт да тюрленмегенсе!*

5. Айлануу айтымны члени болмайды.

102-чи иш. Керекли тыйгыч белгилени сала жазыгыз. Айлануулары табыгыз, интонацияны тюз сала октугуз. Сиз аны тюз салганыгызны кертилеги.

1. Хайда Адил была санга керек болурла. 2. Анам танг жарып ишибиз кырты болуп кылады. (Б. Г.) 3. Сен Мустафир Абубекирлагга барыучумуса? 4. Операциядан сора уа Осман бек кыарыусуз болдунг. (С. Л.) 5. Мустафир иги болуп кезлерин ачканын эселединги Гелла? (З. Т.) 6. Жарсыма кюйме Габараланы кыз. 7. Жанымдан суйген тенгим Мурат писмонгу алдым сау бол. (Ж. З.) 8. Андрей Гаврилович жууугум сени Володькынг жукуга жарар эсе мен Машаны анга берирме. (А. П.)

103-чю иш. Айлануулары болган бешишер айтым кзурап жазыгыз. Айлануула бир сөздөн да, сөз тутушдан да болсунла. Тыйгыч белгилени алай нек салганыгызны анылатыгыз.

104-чю иш. Октугуз. Айлануулары табыгыз. Айлануула айтымны кыалайындадыла, тили кыайсы кесегидиле? Интонацияны тюз салгай, айтымланы октугуз.

1. Мурадин, мен артык сөз ишми айтханма? (И. Г.) 2. Поезд, кыар да агъартады сени. Поезд, кюн да жарытады сени. (К. К.) 3. Ала бизге кыара кюн келтирликдиле, Хамзат. (А. Т.) 4. Солтанча адам, Махти, ётюрюк айтмазына мен толу ийманама. (И. Г.) 5. Танг ахшы болсун, Кемилят, не болганды? (Х. К.) 6. Алан, Сарыбий, ол жыйын бир аз асламмыды? (О. Э.) 7. Халим, жаным! Ариу сөзлериңиз октуна бардыла мени кибик бир аманны багыасы. (М. П.)

Кыайтарыу соруула.

1. Айлануу деп неге айтадыла?
2. Айлануу айтымны кыалайында болургга боллукду?
3. Айлануу айтымда не бла айырылады?
4. Айлануудан сора кётюрюучю белги не заманда салынады?
5. Айлануу ненча сөздөн болургга боллукду?
6. Айлануу айтымны члени боламыды?

§ 22. Кыош айтым.

Эндиге дери биз бош айтымланы октудук. Бош айтымланы сөзледен кыуралганыларын аныладык. Бош айтымладан сора кыош айтымла да боладыла.

Бош айтымла сөзледен кыурала эселе, кыош айтымла бош айтымладан, кыураладыла.

Тенгleshдирип кыарагыз.

1. Кыонгуроу кыагылды.	1. Кыонгуроу кыагылды
Устас классха кирди.	да, устас классха кирди,
Дерс башланды.	сора дерс башланды.
2. Устас тефтерлени юлешди.	2. Устас тефтерлени юлешди
Сабийле жангылычларын кердюле.	да сабийле жангылычларын кердюле.

Сол жанында айтымла бары да бош айтымладыла, онг жанындагыла уа кыош айтымладыла. Кыош айтымла бир талай бош айтымладан кыураладыла.

105-чи иш. Байламсыз кыош айтымлада ненчашар бош айтым болганын аныгыз. Ала бир бирлеринден не бла айырыладыла? Бош айтымланы башчыларын бла хапарчыларын табыгыз.

Хасан кыачды, Хусей кыууду. Мен письмо жаздым, Хадис аны почтага элти. Устас октууду, биз жазабыз. Трактор картоф кыазады, сабийле жыядыла, машинала ташыйдыла. Телефон зынгырдады, Аминат трубканы алды, ким эсе да селешди.

106-чы иш. Октугуз, кыош айтымла ненчашар бош айтымдан кыуралганыларын эм бир бирлери бла кыалай байланышканын аныгыз. Байламланы табыгыз.

Кюн да тийди, кыар да эриди. Дерсле бошалгандыла, сабийле уа алыкка кетмегендиле. Мен октуум, сен а жазган эт. Кыарындашым мени Москвага элте эди, алай мен хазыр болмадым. Биз больницага бардык, алай болганлыкка доктор бизни Азизага, иймеди. Пионерле санга кыразы болгандыла, не ючюн десенг сен ол кюн бек кыаты ишлегенсе. Тенглеринг сени кыо эселе, сен,

аны багъалай бил. Шуёхунгу шуёхлугъун багъалай биле *эсенг*, сен кесинг жангыз къалмазса. Тюзлюк сени жанынг-да *эсе*, тутхан иштинги къаты тут.

107-чи иш. Да, а, алай, алай болгъанлыкъгъа деген байламладан жарашханын сала, бош айтымладан къош айтымла къурап жазыгъыз. Жазгъанда ариу хат бла жазыгъыз.

Кюн тийгенди. Жер жылынмагъанды. Мен былай тураим. Сен бар. Биз келдик. Махмутну сакъларгъа тюшерикди. Мен къанганы сыйпайым. Сен тетрадланы юлеш. Шахаргъа бардым. Розаны кёралмадым. Иш иги эди. Сен эталмазса. Сабан сюрюлгенди. Алыкъа урлукъ чачылмагъанды. Биз сизни кёрген эдик. Сиз бизни кёрмегенсиз. Мухадин аямай чапды. Топ къутулгъан эди.

Ю л г ю: *Кюн тийгенди, алай жер жылынмагъанды. Мен былай тураим, сен а бар.*

1. Къош айтымдагъы бош айтымла бир бирлерине байламсыз жалан да басымны кючю бла байланадыла.

С ё з ю ч ю н: *Иги окъусанг, муратынга жетериксе. Сен айтхан тюздю, алай болсун.*

Къош айтымдагъы бош айтымла бир бирлерине байламны бла интонацияны — тартымны бирге кючлери бла да байлашадыла:

Жауун жауду да, балчыкъ болду. Къар жаумагъанды, алай сууукъ а болгъанды.

108-чи иш. Байламланы болушлукълары бла бош айтымладан къош айтымла къурап жазыгъыз. Къуралгъан къош айтымлада ауазны тохташханын былай || бёлюгюз.

Школубузну мен бек сюеме. Биринчи харфны мен мында билгенме. Абдулла келди. Аны бери чакъыр. Экскурсиягъа барыргъа керекди. Алай адам иги солуйду. Оноу этдик. Ишни башлайыкъ. Устаз келди. Дерс башланады. Китапны окъудунг. Энди манга бер. Колхоз быйыл ахшы тирлик жыйгъанды. Ол сюрюлеге иги къарагъанды. Манга математиканы иги билирге керекди. Мен ракетчи болургъа умут этеме. Окъугъан китапларыбызны биз школгъа келтиребиз. Биз классыбызда

библиотека къурагъанбыз. Китапла кёп болдула. Энтда да бир шкаф табаргъа керекбиз. Кино башланды. Чыракъланы ёчюлтюрге керекди. Азрет иги окъуйду. Ол кесини заманын тап юлешеди.

Ю л г ю: *Школубузну мен бек сюеме, || не ючюн десенг || биринчи харфны мен || мында билгенме. Абдулла келди эсе, || аны бери чакъыр.*

|| Къош айтымдагъы бош айтымла бир бирлеринден запятой бла не да байлам бла чекленедиле. ||

109-чу иш. Хапарчыкъланы окъугъуз. Къош айтымланы табыгъыз. Ала ненчашар бош айтымдан къуралгъандыла? Бош айтымла бир бирлеринден не бла айырыладыла?

Бёрк.

Юч жылчыгъы болгъан бир жашчыкъ, атасыны уллу бёркюн да кийип, орамда кетип бара эди. Ол кишиге жол къоймайды. «Мен уллу киши болгъанма, ийнанмагъан бёркюме къарасын», — дейди.

Биреулен, кюлген да этип: «Эй, бёрк, къайры бараса?» — деп сорду. «Ары барама», — деди жашчыкъ.

— Ары уа къайры бараса?

— Билмейме.

— Кесинг а къайда жашайса?

— Ма алай анда, — деп къолчугъу бла кёргюзтдю.

— Да сора, алай ары бар; тас болуп къалырса не да урларла да къоярла.

— Угъай, мен тас боллукъ туююлме: мен уллу кишиме. Къарачы бёркюме.

Адамла анга тангсынып кюледиле.

Бир кесекден жашчыкъланы анасы жетди. «Уллу кишини» къуйрукъчугъуна да бир-эки кере къакъды, сора къолчугъундан тутду да алды да кетди.

110-чу иш. Башда текстде ючюнчю айтымны жазыгъыз. Аны сёз тутушларын, сора бош айтымларын табыгъыз. Айтымла ненча баш чеклендиле?

111-чи иш. Къош айтымланы чеклерин кёргюзтюгюз. Бош айтымланы башчыларын бла хапарчыларын табып, сорууларын салыгъыз.

1. Зулейха юйюне кыайтханда, Зейтун бичаккыны чархха билей тура эди. 2. Битеу Жагъа элде Огъурлудан жарлы киши болмаса да, аны юйюнде этилген союм не бай юйде да этилмезча эди. 3. Мал мени эсе, кыалай этсем да кимни дауу барды! (О. Э.) 4. Ашыкма, мен аны кесим да тутарма... 5. Абдулла, сен махтанма, сермегенлей тутуп кыояргъа ол санга маркыа кыозу туюлдо. 6. Сакълаучула, бияргыламыдыла? 7. Аны уа мен билмейме. 8. Сиз барыгъыз, мен а, энтда бирин алып, ызыгъыздан жетейим. (О. Х.)

Айтчыгъыз, билемисиз?

1. Кёзлюкню бла кёзюлдюреуюкню не башхалыкълары барды?
2. Мадул кыалгъан жер деп неге айтадыла?
3. Кыышлыкъ деп неге, кыышлыкълы мал деп кыаллай малгъа айтадыла?
4. Сохъмаккыны бла тохъмаккыны не башхалыкълары барды?
5. Мытыл бла мытырда не башхалыкъ барды?

§ 23. Туура сёз.

Биреу бир башха адамны сёзлерин не тюрлендирмей, не кыошмай, не кыоратмай, тюз ол айтханынлай айтыргъа болады.

Сёз ючюн: *Разият манга: «Кыайры бараса?»* — деди. Былайда кыайры бараса? деген сёзле тюз Разият кеси айтханлай, кыошулмай, кыоратылмай эм тюрленмей айтыладыла. Ала туура сёздедиле.

112-чи иш. Окъугъуз. Белгиленген сёзле туура сёздедиле, аланы кыаллай тыйгъыч белгиле бла чекленгенлерин аслегиз.

Устаз Аминатха: «Тур, кыангагъа кел!» — деди. «Дневнигини былай бир берчи!» — деди атам. Хусей юйге келип, былай айтып кетди: «Роза алты сагъатда пионерлени жыйылууна келсин». «Салих окъургъа кетгенди», — дей эди Зухихат. Асхат артха айланып: «Бу ингирде уа киногъа келемисе?» — деп сорду. «Биз бюгюн шахаргъа кетерикбиз», — дедим мен да.

113-чи иш. Айтымланы жазыгъыз. Туура сёзлени табыгъыз. Тыйгъыч белгилени нек салынганларын анылатыгъыз.

Бизни устаз, Ахмат Юсупович: «Тамбла экскурсиягъа барлыкъбыз», — дегенди. «Кыушхамипц жыйргъа келемисе?» — деп кыычырды Роза. Колхозну председатели: «Урлукъ салыуну бу ыйыкыда бошаргъа керекбиз», — деп сёленди. Партия: «Шёндюгю тёлю коммунизмде жашарыкыды», — дейди. Ленин айтханды: «Окъургъа, окъургъа эм окъургъа!» Бизни дружинаны председатели: «Жашасын Коммунист партия!» — деп, сёзю алай бошады.

Биреу тюрлендирмей айтхан бир башха адамны сёзлерине туура сёз дейдиле. Авторну сёзлеринден сора жазгъанда, туура сёзю эки жанындан («») кавычкала, кавычкаланы аллында уа (:) эки точка салынады.

Сёз ючюн: *Зайнаф санга: «Юйге кел», — дей эди.*

Туура сёзле жашарчыны аллында болсала, кавычкаладан сора да запятой бла тире салынады.

Сёз ючюн: *Директор: «Сагъат беише пионерлени жыйылыулары боллукъду», — деди.*

Соруу эм кётюрюу белгиледен сора туура сёзю ахырында жалан да тире салынып кыалады.

Сёз ючюн: *Командир: «Алгъа!» — деп кыычырды. Комиссар келе келгенлей: «Жаралыла кыалайдадыла?» — деп сорду.*

Туура сёз кавычкаланы ичинде уллу харф бла башланып жазылады.

114-чи иш. Айтымланы окъугъуз. Туура сёзлени табып, керекли тыйгъыч белгилерин салыгъыз.

Ай апёрим, жигит улан! деди командир. Нафисат, ахсынп Ол мен эталлыкъ зат туюлдо деп кыойду. Мурадин жыйылыуда былай айтды Мен негерлерими ыразы этерме: Ата журтубузгъа махтау! деп Амап автоматны ёрге кётюрдо. Мухаммат Жараларым сау болгъанлай, фронтка, негерлериме кетерикме деп тохтады. Сен сау болсанг, сени кыайры барлыгъынгы генерал айтыр деди доктор.

Юлгю: «Ай аперим, жигит улан!» — деди командир.

115-чи иш. Жомакъ юзюкю окъугъуз. Туура сёзлени тыйгъыч белгилери алай нек салынганларын аңгылатыгъыз.

Солтангерий.

Сарыуек: «Да кир куйге, адамынгы да таны»,— деди. Ол сагъат къаядан бир эшик ачылды. Солтангерий ары киргенлей, жабылды да къалды.

Солтангерий къызгъа: «Былайдан тышына чыгъар къарыу бармыды?» — деп сорду.

Къыз: «Менденми къачаса, мен сенден къачмайма да»,— деди.

«Да мен сенден къачхан сунуп, жюрегинги кыйынама, алай мен сени бла жашаргъа анамдан ыразылыкъ алмасам, аны кыйыны мени урмазмы?» — деди жаш.

Къыз: «Тюз айтаса. Аны ыразылыгы санга да, манга да керекди. Эшикни уа атабыз жылдан бир ачыучуду, аны да манга ачыучуду»,— деди.

116-чы иш. Кесигиз жаратхан туура сёзлени жазыгъыз. Керекли тыйгъыч белгилени салыгъыз.

Устаз. ... деди. ... деп сорду Ибрахим. Лиза былай айтханды: ... Тёртюнчю класс тамбла ... дегенди завуч. Газетде: ... деп жазадыла. Бизни дружинаны председатели жыйылыуда: ... деп сёлешди. Хусей: ... деп жарсый эди. Роза Халиматха: ... деп кычырды. Директор Хакимге: ... деп сорду. Бизни классны тамата устазы Нажабат Харуновна: ... деп кетгенди да биз аны эте турабыз.

Ю л г ю: Устаз: «Юйге берилген ишлеригизни ачыгъыз»,— деди. «Сен къайры бараса?» — деп сорду Ибрахим.

117-чи иш. Жазыгъыз. Туура сёзлени табып, керекли тыйгъыч белгилени салыгъыз, тыйгъыч белгилени алай нек салганыгъызны аңгылатыгъыз. Жазганыгъызны магъанасын айтыгъыз.

Халкъны кыйынлыкъда жашагъанын кёрюп, Кязим былай жазганды Халкъ насыпны къайдагысын билсем эди, мен бутларымы ат этип жетерем, арабызда къан ырхыла барса да, жюрегими къайыкъ этип, ётерем.

С. Отаров «Урунуу» деген назмусунда Жашар кочкон, урунургъа керекди. Урунмакълыкъ жемиш берген терекди. Халал кыйын, халал жашау, халал аш! Сау дунияда къууанчлыкъгъа сизсиз баш!» деп былай жазганды.

§ 24. Ушакъ.

118-чи иш. Окъугъуз. Ушакъгъа ненча адам къатышханын тохташдырыгъыз.

Офицер, башын булгъап:

— Къайсы отрядданса? — деди.

Абдуллах, сагъыш этмей, жууап къайтарды:

— Партизан отряддан.

— Мен къайсы деп сорама санга?..

— Къайсыны да не башхасы барды...

Алаймыды? Сен партизанса сора. Къайдан келгенинги уа билемисе, ийи?

— Къайдан келгенигизни сиз айтыгъыз? Мен кесими журтумдама!

— Таматагъыз кимди?

— Партизанды.

— Комиссарыгъыз а?

— Ол да партизанды.

— Къайда болгъанларын а билемисе, ийи?

— Нек билмейме, билеме...

— Айт сора!..

— Ала сизге келликдиде, ол заманда кёрюрсюз.

— Нек келликдиде?

— Сизден дертлерин алыргъа!

О. Хубиев.

Эки не да тамай адамны бир бирлери бла сёлешилерине ушакъ дейдиде. Ушакъда хар адамны сёзю, уллу харф бла башланып, жангы тизгинде жазылады, кеслерини да алларына тире (—) салынады.

119-чу иш. Ушакъны окъугъуз. Хасанны бла Айшатны сёзлери къайсыла болгъанларын табыгъыз.

Хасан анга къабыргъасын айландырып тургъан Айшатха къарады да:

— Жилеклеми жыйгъанса? — деп сорду.

- Хау, жилекле, — деп ол, уяларакъ ышара, жууап этди.
- Кёп жыйгъанмыса?
- Кёп жыйгъанма.
- Энтда бармыды?
- Барды.
- Кёпмюдо?
- Кёпдю.
- Энтда жыарыкъ туююлмюсе?
- Угъай.
- Нек?
- Жерим жокуду.
- Мен табарма.
- Сау бол!

★ Хасан бла Айшат нени юсюнден ушакъ этедиле? Хар сёлешгенини айтханы жазыуда къалай белгиленеди?

120-чы иш. Ушакъны окъугъуз. Иги сагъын этигиз да, къалайда къаллай тыйгъыч белги керек болгъанын сала жазыгъыз. Шаухалны бла Зекени сёзлерин къатышдырмазгъа сакъ болугъуз...

Шаухал аты башындан тутуп келеди.

Кел, Шаухал, кел, жууукъ бол! — деди Зеке.

Атангы мюлкюча, семиз ирикдени союп, къазангъа салгъан ушайса, итден туугъан!

Менде не терслик, ... тамата къойчу буюргъанды.

Кимди тамата къойчу?

Къарамырза.

Ол да алып менден окъ юлюшюн! Эт бишгенмиди?

Бишген болур.

Бусагъат чыгъарып артмакъларыма сал!

Артмакълагъа сыйынмазла.

Ол сени ишинг туююлдю, гыбышы! Терк тюшюр къазан-ны! деп, ол да айтыр айтмаз:

Къолларынгы ёрге кётюр! Жерингден тепме! — деген ауаз чыккъды.

О. Этезов.

121-чи иш. Экеулен бирге этген ушакъны кесигиз жарашдырып жазыгъыз, тыйгъыч белгилени иги тергеу этип салыгъыз.

★ Былай не заманда айтадыла? Сагъын этип, тюз жууап беригиз.

1. Апаса да — бёрю, ашамаса да — бёрю.

2. Тенгиз шаудандан суу тилегенлей.

3. Бёрю атарны бёркюнден таныйдыла.

4. Бозанг болмагъан жерге къалагъынгы сукъма.

Къайтарыу.

Сынау, соруула.

1. Сиз къаллай тыйгъыч белгилени билесиз?

2. Айтым деп неге айтадыла?

3. Магъаналарына кёре бош айтымла къаллайла боладыла?

4. Бир туудукъ членле деп неге айтабыз?

5. Жайылмагъан айтымны бла жайылгъан айтымны башхалыкъларын айтыгъыз.

6. Бош айтымла бла кёш айтымла къалай къураладыла?

7. Кёш айтымда бош айтымла бир бирлерине не бла байлашадыла?

8. Туура сёз деп неге айтабыз?

9. Туура сёз къаллай тыйгъыч белгиле бла айырылады.

10. Ушакъ деп биз неге айтабыз, аны къалай жазаргъа керекди?

11. Магъана тартым неди эм ол айтымны магъанасын къалай тюрлендиреди?

Фонетика бла графика.

§ 25. Тилни тауушларыны кѳуралыгулары.

● Тилни тауушларыны юсюнден илмутѳа фонетика дейди-
ле. Сѳз эки не да талай тауушдан кѳуралыргѳа боллукѳду.
Сѳлешгенде, биз тауушланы айтабыз. Алагѳа тилни таууш-
лары дейдиге.

Сѳз ю ч ю н: *бар, тар, кѳар, жар* деген сѳзле ючю-
шер, тауушдан кѳуралгѳандыла (*б, а, р*), (*т, а, р*), (*кѳ, а, р*),
(*ж, а, р*).

Быллагѳа башха магѳана берген ал тауушларыны башха-
лыкѳларыды.

1. А тауушну у-гѳа тюрлендирейик: *бур, тур, кѳур,*
жур.

2. Р тауушну ш-гѳа тюрлендирейик: *баш, таш, кѳаш,*
жаш.

Сѳзлеге тѳртюнчю таууш кѳошуп да кѳерейик: *бары, тары,*
кѳары, жары.

Харфла сѳзлени бирин биринден айырып таныргѳа болу-
шадыла.

Тилни тауушларын кѳуру тил кеси кѳурап кѳоймайды.

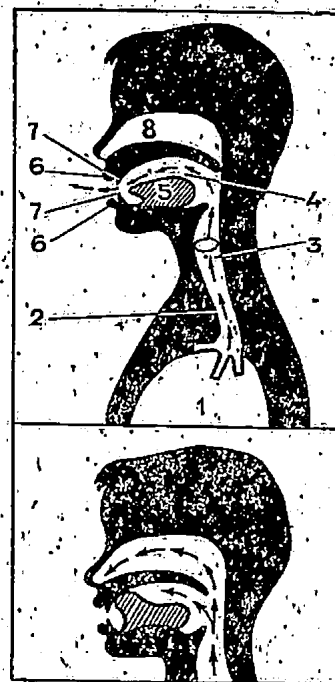
★ Сынап кѳерюгюз: 1. *л, б, п, ф, в* тауушланы эринлесиз ай-
тып; 2. *л, р, и, д, т* тауушланы тилни кѳымылдатмай айтып; 3. *нз*
тауушну бурунну болушлугѳу болмай айтып; 4. Хауаны ичигизге тартып,
бир таууш кѳурап кѳерюгюз.

Таууш жалан да адам тышына солугѳанда кѳуралады.
Тышына солугѳан заманда, богѳурдакѳны ичинде шаугют
жыгчыкѳла, кѳыл кѳобузну жицкилерича, тартыладыла,
аланы юслери бла хауа чыгѳыш тебиресе уа, кѳалтырайдыла
да таууш этедиле. Солууну ичинге тартсанг, не кѳорейсенг да,
таууш кѳурайлмайса. Адам тилни, аууз кѳууушну, бурун
кѳууушну, тишлени, богѳурдакѳны эм аны ичинде шаугют
жыгчыкѳланы болушлукѳлары бла сѳлешеди.

122-чю иш. Бу сѳзлени тауушларын кесигиз жаратканча тюрлендирип,
ала кѳаллай сѳзле кѳурагѳанларын айтыгѳыз. Кѳайсы сѳзде ачык, кѳай-
сында кѳысык тауушну тюрлендиргенигизни айтыгѳыз.

Ал, кѳала, тала, жал, ат, жер, сан, кѳылы, жылы, тал,
мен, от, ол, жыл, эшик, кѳабакѳ, сюек, бош, жаш, тилек.

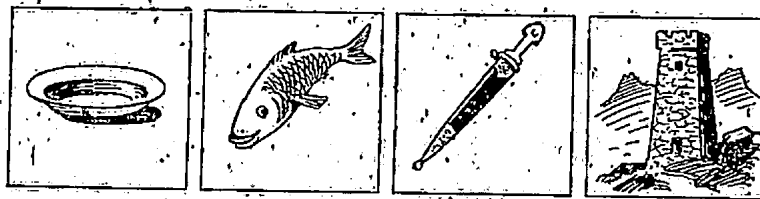
Ю л г ю: *ал — сал, кѳала — кѳалам, жал — жала.*

Тауушланы кѳурагѳан органла:

1 — ѳпкеле, 2 — богѳурдакѳ, 3 — богѳурдакѳ жыгчыкѳла, 4 — аууз
кѳуууш, 5 — тил, 6 — эринле, 7 — тишле, 8 — бурун кѳуууш.

123-чю иш. Суратланы атларын жазыгѳыз. Аланы атларын бир бир-
леринден башха этип танытхан тауушланы табыгѳыз.

124-чю иш. Сѳзлени жазыгѳыз. Ал харфларын тюрлендирип, башха
сѳзле кѳурагѳыз.

Жыйын, сайын, балта, кѳоюн, жайлыкѳ, кѳазыкѳ, кѳойчу,
керек, женгле, жаш, сайлау, жау, саулукѳ, кѳан, кѳош, би-
лек.

Ю л г ю: *жыйын — кѳыйын, сайын — зайын.*

125-чи иш. Сөзлени окъугъуз, сора аланы ал харфларын кетерип жазыгъыз.

Сөзле тюрлендилеми, окъугъуз?

Жайыу, чоюн, жарыкъ, жалчы, жаууп, жаркъа, къабын, къатла, мажал, тау, башла, гезен, къояргъа, малгъа, мурса, табын.

126-чы иш. Назмуну окъугъуз. Аны хар сөзюнде ачыкъ тауушну белгилеген харфла къайсыла, къысыкъ тауушну белгилегенле уа къайсыладыла? Экинчи строфада ненча айтым барды? Аланы чеклерин кертюз-тюз.

Елтюрмедим.

Къарылигъачны	Елтюрмедим —
Къанатчыгъы сыннганда,	Жашагъанын сайладым,
Къууанч жыры,	Къанатчыгъын,
Учханы да тыннганда,	Дарман салып, байладым.

127-чи иш. Кесигиз беш сөз табыгъыз да, аланы ал харфларын тюрлендиригиз. Сөзлени магъаналарыны тюрленгенлерин эсlegung.

Эсlegungде тутугъуз.

1. Сөлешгенде бла окъугъанда, ашыкъгъан этмегиз.
 2. Хар сөзю, хар тауушну шарт айтыгъыз, аланы «жут-магъыз».
 3. Керекли жерде сөзлени бир бирлеринден ауаз бла айыргъыз.
 4. Магъаңа тартымны къалайгъа тюшерин тюз эсlegung.
- ★ Текстни окъугъуз, сора аны магъанасын сөлешпуню эм окъууну жорукъларына кере айтыгъыз.

Бизни Ата журтубуз.

Битеу дунияда бек улду къырал бизни къырайды. Жери бизни бир къыйырында кюн батып бошагъынчы, бирси къыйырында кюн тийип баплайды. Мында жерден къазылып чыгъарылмагъан магъдан жокъду. Бизни къыралда кеп миллет барды. Ала барысы да, къарындашлара, бир акъыллы болуп, коммунизм къурайдыла. Коммунизм урунганланы къууанчылы жашауларыды. Жерибизни север жанында сууукълукъ 72° чакълы болады. Юг жанында уа къызыулукъ 72° чакълы болгъан кезиуле боладыла. Ол къадар жерни чеклерин Совет Аскер жигер къоруулайды. Совет къырай урушну суймейди. Ол жалан да халкъданы жашаулары къоркъуусуз, къайгысыз, мамырлы болурун излейди.

§ 26. Ачыкъ тауушла.

128-чи иш. Окъугъуз. Белгиленген сөзлени жазыгъыз эм ол сөзде ачыкъ тауушланы айтыгъыз.

Атланы жекдиле. Дубровский Гринна бла арбагъа минди. Антон атланы урду. Ала арбадан чыкъдыла.

Жел кетюрюлдо. Бир минутну ичинде от саулай юню алды. Миялала чыкъырдай агъа эдиле. Жанган агъачла-оюлуп, буйрукъчуланы къычырыкълары чыгъады.

А. С. Пушкин.

129-чу иш. Назмуну жазыгъыз. Ачыкъ тауушланы табыгъыз. Аланы къайсылары базыкъ, къайсылары назикдиле?

Партия.

Партия, сен — халкъны батыр жүреги,
Сенсе аны ышангылы билеги,
Сенсе халкъны умуту, жарыкъ кезю,
Сенсе аны къууатлы, батыр сөзю.

Партиябыз келюбюзню эр этди,
Халкъ да тамашалыкъ къарыутъа жетди,
Согъушлада душманланы ууатды,
Кюселинген зауукъ жашау узатды.

С. Отавов.

Ачыкъ тауушла къурала туруп, хауа тышына чырмаусуз чыгъады. Ачыкъ тауушла сегиздиле: а, ы, о, у, е, и, ё, ю. Жазыуда ачыкъ тауушланы белгилеген харфла ондула: а, ы, о, у, э, и, ё, ю, е, я. Ачыкъ тауушла базыкъла бла назикле боладыла. Базыкъла: а, ы, о, у; назикле: э, и, ё, ю; эринсиле: а, ы, э, и, эринлиле: о, у, ё, ю.

130-чу иш. Керекли харфланы сала жазыгъыз. Керекли харфла ачыкъ тауушланымы, огъесе къысыкъланымы белгилейдиле?

Амин...т шк...лгъа келди. Аны юс кийими, китаплары да тазад...ла. Ол н...герлерине кеп зат бла бол...шады. Бизни

классда аллай кызычыкча аз, т...юйдюле. Бизде ...ринчекле жокчула. Биз негер...бизге а...усуз болушурга сую...биз.

★ Сиз кышкан ачыкчаны кыуумлагча юлешип жазгыңыз.

131-чи иш. Оккугуз. Хапарчыкта кесипте сайлаган он сөзгө жазгыңыз. Алада базык эм назик ачык тауушланы табыгыңыз. Кысык тауушла базык эм назик не заманда окуладыла?

Сарыуекни аузунда.

Сарыуекле Африканы Нил деген суунда бек көпдүлө. Аны кыум жагыаларында ала, суудан чыгып, көп солуйдула. Сарыуек кыумга чыгып узун аузун ачса, гитче чычыкчык кыоркымайын мыллыгын сарыуекни аузуна атады. Чычыкчыкчык, бир кыоркымайын, аны аузунда ууак жаныуарчыкчаны ашап жүрөйдү. Аны себепли, саруек аузун кысымайды. Чычыкчыкчык, этеригин этип, учуп кетеди. Аллай чычыкча сарыуекни аузун ариулайдыла. Аны себепли, сарыуек алагча ката этмейди.

132-чи иш. Назмуну окугуз. Анда ачык тауушланы бир, кысыкчаны уа башка тизгинге жазгыңыз.

Алгын ачык тауушланы, артда уа кысыкчаны окугуз. Хауа чырмаулагча кайсы тауушланы окуганда тубейди?

Чычыкчыкчык жырлайды.

... — Уян, тенгим!	Уя ишлей турганлай,
Кыобарга заман болду.	Мен ишими белгенме,
Сени чууак эртденит	Сени кыуандырырга
Жаз кыуанчындан толду.	Кюн бла тент келгенме.

К. Отаров.

§ 27. Кысык таууш.

133-чү иш. Точкаланы орунларына керекли харфланы сала жазгыңыз. Сиз кышкан кысыкчаны, тунакчаны бла зыгырдауукчаны айтыгыңыз.

Кыуш чабак...ы атды, адам...а уа аны алып кет...иле. Кыуш уяны кыйы...ына кыон...у. Аны бала...ары башчык

ла...ын көтүрүп аш тиле..., кычыры...ете...иле. Кыуш арыган...ан, экинчи кере тенгиз...е учаллы... туюл эди. Ол, уяга кирип, балчык...ары... кынатла...ы бла жапды. Бала...ыкча бир кесекде... бүткөн да бек кычырып башладыла.

Л. Толстой.

Айтылганда хауа чырмаулагча тубеп кыурапкан тауушлагча кысык тауушла дейдиле.

Кысык тауушла зыгырдауукчага бла тунакчага юлешиндиле.

Зыгырдауукча: б, в, г, гз, д, ж, з, й, л, м, р, н, нг, кыска у;

Тунакча: к, кз, п, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ.

134-чү иш. Белгиленген сөздө харфла нечадыла?

Емюрлюк кыагыт.

Аллай кыагытны жукча чапакчыгып жырталлык туюлсе. Ол, сууда жибесе да, кычкылей кыалады. Ауур танк аны малтап өтөнликте, ол угу-жугу болмайды. Кыскача, силтиле окуна аны кычкылейдиле, тешик эталмайдыла. Ол микробладан кыоркымайды, аны кюн тыякчаны да бузмайдыла.

Бу сататда емюрлюк кыагытда тенгиз картала этедиле. Бир кесектен бу кыагытда библиотекалага кытап, документле эм ахча этип башларыкчыдыла.

«Костёр» журналдан.

Тунак тауушла жалан да дауурдан, зыгырдауукча уа дауур бла ауздан кыурадыла.

Бир кыуум тунак тауушну зыгырдауук негерлери болады. Тентлеширетиз:

Зыгырдауукча: б, в, г, гз, д, т, ж, з.

Тунакча: п, ф, к, кз, ш, с.

135-чи иш. Жазыгыз. Белгиленген сөзлөдө тунакы кысыкчаланы тюплерин бир, зынгырдауукчаланы эки кере тартыгыз.

Бир кыйыкчадан солдат, солугу табып, сөлөшүп башлады. Аны аты Валерий эди. Валерий Василенко. Урушка дери ол футболчу болганды. Тууган эли кайда эсе да Украина деген жерде бир гитче элчикди. Тересово деген гитче элчик.

— Немецчиле анда иелече жашайдыла! — деп ачыу этеди. Юй бийчеси бла жашчыгы не болуп тура болурла деп жарыйды. — Теркирек иги болуп, полкку ызындан жетерге керекме, — деп ашыгыады. Гелля анга кыолундан келгенича кыарап кюренеди.

А. Теппеев.

★ Берилген сөзлени ал зынгырдауук кысык кытауушларын аны жөнгөрү, тунакы бла алмашдыргызыз. Кыаллай сөзлө кыуралдыла? Хар сөзгө кысык кытауушлары кыаллайла болгандарын айтыгызыз.

Бил — пил, гюл — кюл, ваза — фаза, дау — тау, жар — шар, зор — сор, жыр — кыр.

Кысык кытауушла не назикле не да базыкыла боладыла. Ол ачык кытауушлары кючюндөн болады. Сөздө ачык кытауушла базыкыла болсала, кысык кытауушла да алача базыкыла боладыла: *ба-ра-быз, а-та-ла-ры-быз-ны-кы-ла*. Сөздө ачык кытауушла назикле болсала, кысык кытауушла да назикле боладыла: *че-лек-ле-ри-биз, иш-чи-ле-ни-ки-ле-ди-ле*.

Малкыар тилни тауушларыны базыкылыкчаларына, назикликлерине кере жюрюткюлдулерине сингармонизм дейдиле.

136-чы иш. Жазыгыз. Кысык кытауушла базыкыла болган сөзлени тюплерин ызлагызыз. Сөзлени, жазылгандарыча, экишер-экишер октугуз да, кысык кытауушларыны базыкы эм назик кыалай айтылгандарын анылагызыз.

Бар — бер, ал — эл, жал — жел, бал — бил, ас — кес, баш — беш, тыш — тиш, кырдык — кирдик, кырты — крти, уруп — сюрүп, кыоп — кеп, чап — чеп, аман — эмен, сан — сен, мал — мел, уруп — юрүп, ашык — эшик, таш — теш, жабыш — жемиш.

137-чи иш. Октугуз. Кысык кытауушла назик болган сөзлени табыгызыз; ала назик не болгандарын айтыгызыз.

Кыуш бла кыштик.

Кыштик кесини балачыкчалары бла кыууанчы ойнай эди. Жаз башы кюн жыдыта эди. Гитче кючючюк кыууанчы эди.

Билмей турганлай, хауада бир улду кыуш кючюндю. Ол, терк октуна жерге тюшүп, балачыкчадан бирин сермеп алды. Кыуш кетючюлгючю, кыштик аны кючюне илинди. Сермепиу башланды. Кыуш кыарыулу эди. Ол тырнакчалары бла кыштикни терисин жыртады, бир кючю да чыгарганды. Алай кыштик таукелли эди. Ол тишлери бла кыушну богуурдагынын кючю.

Кыштик аны энди кеп мычымай хорларыкды. Алай, кыуш алыкыа кыарыулу эди, кыштик энди кыарыусуз болганды. Болса да кыштик, битеу кючю аямай жыйып, кыушну жыкды эм башын кючю.

Андан сора, кыштик, кеси жараларын да унутуп, балачыкчаларыны кыатына барып, жалап тебиреди.

К. Ушинский.

138-чи иш. Кышны ариулугу кючюндөн, чанала, лыжала, конькиле бла учуп ойнаганыгызын кючюндөн хапарчык кыурап жазыгызыз. Сизни хапарыгызда кайсы сөзлө назик кысык; кайсыла базыкы кысык кытауушла бла кыурапгандыла?

Кы, кы тауушлары назик формалары жокду, ала хар заманда да базыкы кысык кытауушлай кыаладыла: *кыагыт, аггаз, аггач, кыйын, оггурлу* д. а. к.

139-чу иш. Айтылганы жазыгызыз. *Кы, кы* тауушлары болган сөзлени тюплерин ызлагызыз. *Кы, кы* тауушлары кыатларында назик ачык кытауушларыны тюбөмөнгөлерин эсlegung.

Бизни пионер отрядны жыйылыуу болду. Жыйылыуга хоншу школдан пионерле келдиле. Ала кючюн бизни кыонакчаларыбыздыла. Ала бла биз кыалай октуганыбыздан, кыалай жапаганыбыздан шүхлеча ушак этдик. Ала да бизни кеслерини жыйылыууларына чакыргандыла. Кыарындашларыбызны ол жыйылыууларына барлыкыбыз.

Юлгю: Жыйылыуга хоншу школдан пионерле келдиле.

★ Бу сөзлени сөзлөкчөккө жазыгыз:

*Кырал, Кырым, кыргы, аккыш, аккырук, аккы,
кыол, магдан, чаккыч, кыккыч.*

§ 28. Тилни тауушларын жазмада харфла бла белгилеу.

Алфавит.

● Сөлөшкөндө, биз тауушла бла, жазганда уа тауушланы белгилеген харфла бла хайырланабыз.

Тауушланы биз эшиткен да, айткан да этебиз, харфланы уа көргөн да, жазган да этебиз. Аны себепли харф бла таууш бир туюлдуле.

Хар харфны тизгинде кесини алышыныгыга жарамган жери барды. Алай тизилген харфлагга алфавит дейдиле. Алфавитде хар харфны кесини энчи аты барды. Алай былай айтыргга керекди.

А	Б	В	Г	ГЪ	Д	Е	Ё	Ж	З	И	Й
а	бэ	вэ	гэ	гы	дэ	е	ё	жэ	зэ	и	кысха и
К	КЪ	Л	М	Н	НГО	П	Р	С	Т	У	У
ка	кы	эл	эм	эн	нгы	о	пэ	эр	эс	тэ	у. кысха у
Ф	Х	Ц	Ч	Ш	Щ	Ы	Ь	Э	Ю	Я	
эф	ха	цэ	чэ	ша	ща	ы	кыаты	жуму	э	ю	я
							белги	шакъ			
								белги			

● Малкыар алфавитде 37 харф барды. Аладан онусу ачык тауушланы, жыйырма беписи кысыкыланы белгилейдиле. Эки харф ь бла ъ тауушну белгилемейдиле.

140-чы иш. Харфланы атларын, алфавитде берилгенча, тизип, айтыргга юренигиз.

141-чи иш. Классыгында сабийлени тукъум атларын, харфланы алфавитде келгенлерине кере, тизип жазыгыз.

142-чи иш. Белгиленген сөзлени, алфавитде харфланы тизилиулерине кере, бир бири ызындан жазыгыз.

Партизан жаш, кыоллары тешилгенден сора, ычхаган кибики эте, ёрге кыолду.

— Господин офицер! — деп, кыолун честь берирге кеторгенча кетюрюп, подпорудчикни кыулак артына керилип урду. Подпорудчик Бушманов, чартлап кетип, жанында Алийни да аудуруп, чыракны да ёчюлтюп, отун таууш этип жыгылды. Юй кырангы болду. Дуния дауур, кыайгы болду.

О. Этезов.

143-чо иш. Харарчыкны окуугуз. Белгиленген сөзлени ал тауушлары кыаллайла болганыларын жазыгыз.

Ю лгю: бирде — б — зынгырдауукъ кысыкъ,
Хожага — х — тунакы кысыкъ.

Хар кимни адети башхады.

Бирде Хожага уяты-бети болмаган бир кыонак келди. Кең болганда, ашаган, ичген да этип, барысы да жукъларга жатхандыла.

Конак, башын кетюрюп, табакда жюзюмлени кердю да:

— Бизде жукъларга жатханда, адамла жюзюмледен тойгунчу ашайдыла, — деп кеси кесине мурулдады.

— Бизде уа жюзюмлени эртденликде ашайдыла, — деди Хожа.

144-чо иш. Окуучуу жууабында кыайсы харфны аты терс жазылганын табыгыз, сора жангылычланы тюзете, тетрадарыгыгыга жазыгыз.

1. Чалгы деген сөзде 5 харф барды: «ч», «а», «л», «гъ», «ы».

2. Кыоранчысиз деген сөзде 9 харф барды: «къ», «о», «р», «а», «н», «ч», «с», «ы», «з».

3. Келегим деген сөзде 7 харф барды: «к», «ё», «л», «е», «г», «и», «м».

145-чи иш. 1. Ачык тауушланы айтыгыз да, адамны ичинден чыккан жауа чырмаулагга тюбемегенин эсегиз.

2. Къысыкъ тауушланы айтыгъыз да, хауаны къаллай чырмаулагъа тубегенин аңгылатыгъыз.

3. Бу тауушланы эринлеригизни бирге жетдирмей айтып кърюгюз: *б, а, п, л.*

4. Бирси тауушланы эринлеригизни бирге жетдирип айтып да бир кърюгюз, сора тауушланы нек айталмагъаныгъызны аңгылатыгъыз.

§ 29. Бир къауум тауушланы жюрютюлюлери.

Малкъар тилде бир, эки, юч тауушну да белгилеген харфла бардыла. Аллай харфла быладыла: *я, е, ё, ю, у.*

146-чы иш. Айтымланы окъугъуз. Я харф бир тауушну белгилеген сёзлени жазыгъыз. Я харфны аллындагъы къысыкъ тауушну айтып кърюгюз — ол къалай айтылады?

1. Саматчыкъ, жилимукълары келе, мюйюшде сюелип эди.

2. Зухраны алтын қамары къалай ариу жылтырайды!

3. Орундукъну жыялары бошайгъандыла.

4. Кямалны анасы биямукъ этди.

5. Жаз башында гяхиник сейир ариу ийис этеди?

6. «Стауатынг жилин жырмиз мурсады».

7. Биз Кязимни назмуларын сюйюп окъуйбуз.

8. Къасболат гелляны машинагъа миндирди.

Къысыкъ тауушну белгилеген харфдан сора **Я** харф бир тауушну (*назик а*) белгилейди, аны аллында къысыкъ таууш да назик айтылады: *биямукъ, жилимукъ, жилин, Кязим, гяур; белляу, Бияка.*

147-чи иш. Айтымланы окъугъуз. Я харф эки тауушну белгилеген сёзлени жазып, тюклерин ыздагъыз.

1. «Къаяла унутмагъандыла». (О. Эт.) 2. Жаңгы клубха биз мияла эшиклени ачып кирдик. 3. Къарыгъачла уя ишлеп башлагъандыла. 4. Бюгюн, асыры суукъдан, къыяма айланган кибикди. 5. Къаратор ажирни кърч наллы туякълары ташланы от чакъдырадыла. 6. Агъач ичи бла ёрге бир жыяу жолчукъ барады. 7. Къоян уучудан, аягъы басханны кърмей, къачды. 8. Бизни пионерле бюгюн аяусуз школна теге-

регин ариуладыла. 9. Бюгюн, къызыу болса да, аяз ургъаны тохтамайды. 10. Акъыллы адам заманын аяп жюрюйдю.

Ю л г ю : *Къаяла унутмагъандыла.*

Сёзню аллында бла ачыкъ тауушну белгилеген харфдан сора **я** харф эки тауушну (*йа*) белгилейди: *аякъ, къоян, январь, туякъ, ящик, къая, аяз, зая.*

148-чи иш. Точкаланы орунларына л харфны сала жазыгъыз. Я къалайда бир тауушну, къалайда эки тауушну белгилегенин аңгылатыгъыз.

1. А...гъы юсюне болагъан, ишге чыгъыгъыз! Сабий жил...маса, анасы ёшюкюн бермейди. 2. Тартхан ёгюзню ты...къ бла урмайдыла. 3. Жил...масынла анала! (Къ. К.) 4. Сейир туююлмюдю «г...уурчукъ» Минги тауу! (А. Ё.) 5. Нафисат сютге ма... кърюйдю. 6. Бу китапны багъасы нел...й бирди? 7. Машина бла эслеп кюреш, къы...улу, этер да кър...р. 8. Солугъан кюн бизни таба кел...лырмыса? 9. Мен бюгюн ишле...ллыкъ туююлма.

149-чу иш. Окъугъуз. Е харфы болгъан сёзлени жазып, алыгъыз. Алада е харф къалайда бир, къалайда эки тауушну белгилегенин айтыгъыз.

1. Къасайны шинелини окъ тепиклери аны кюе апагъан чепкеннге ушатхандыла. (О. Х.) 2. Атны иеси — Казбек, бери кел! — деп, чакъырды. (А. К.) 3. Миялала, чыкырдан кюе, агъадыла. (А. П.) 4. Люаза аллымда, анасыны суратыча, сюеледи. (С. Л.) 5. Сюер тюгю сёгюлген — къыйыны зыраф тегюлген. (Нарт сёз.) 6. Хажимурат къонакъ юйде эртден намазгъа сюелди. (А. Т.) 7. Тангны бетин этмей, ишге сюелирге керекди.

Сёзню аллында бла къысыкъ тауушну белгилеген харфдан сора **я** харф бир тауушну (*э*) белгилейди: *тилек, керек, челек, тегене; эгеч, этим, эмеген.*

150-чи иш. Округъуз. Е харфы болган сёзлени жазыгыз да, е сёзю кылайында жүрютюлгенин айтыгыз.

Урнай.

Урнай бөрүкес-парийди. Бирде мен лыжала бла айланыр-
гъа кетдим. Урнай, хар заманда этиучюсоча, мени бла теби-
реди. Бир заманда бөрү узун тартып улуду. Урнай тынгысыз
гъырылдап башлады. Бир кесекден биз бөрюню жууукъчукъ-
да кёрдюк. Къоркъгъандан мени санларым тюшдюле. Урнай
кесин бөрюге атды. Жыртышыу башланды. Урнай бөрюню
богъурдагъындан бууду эм жибермей бир, талай заманны
тутду. Бөрү, къажау кюрешни къоюп, сойланды. Урнай, бө-
рюню ёлгенин антылап, къатыма келип, къаргъа жатды.

Ю л г ю: мен — е кысыкыдан сора келеди, бир тауушну белгилейди.

151-чи ш. Точкалары орунларына е харфны сала жазыбыз.

1. Бизни элибизд... эл...ктр чыракъла жанадыла. 2. Т...мирчи темирчи кызыдырып тю...ди. 3. Ишни эбин... тюпюн-месенг, ишлерге кыйын болады. 4. Тю...ле кум тюзл...де кеп боладыла. 5. Быстырынгы айыртлап ки... бил. 6. Селешгенде, затны кер...ксиз, с...миртип айта турма. 7. «Мал и...сине ушамаса, бөрү ашайды», — д...йди.

Ачык тауушну белгилеген харфдан сора е харф эки тауушну (йэ) белгилейди: *сюек, туюк, тую, кую, цегу.*

152-чи иш. Округууз. Е харф эки тауушну белгилеген сөзлери болган айтымланы жазыгыз, ол эки тауушну нег белгилегенин айтыгыз.

Элдар, атны иерин салып, айылларын тартды. Ол, атны жүгөңинден кыысха тутуп, Хажимураатны сакъдай сюеледи. Ат кесин Элдарга ышпыйды, аны бөркю бла ойнайды. Ол иесин сюеди, аны тынгысыз этеди.

153-чю нш. Назму кесекни окъугъуз. Е харф аки тауушну кылайда белгилейди, айтыгъыз.

Барысын да кёрдю Къязим.

Бийле ариу кие элле,
Тынч жашартъа сюе элле,
Къулланы ишге ие элле,
Бармасала, тые элле.

Алай эди иш хэр кьайда,
Къардаш элле бий да, бай да,
Алада эд жыр да, той да,
Аланы эд тууар, кьой да.

Бизге Совет власть жетди,
Зулму дуния бизден кетди.
Залимлени бойнун буудукъ,
Ол кирлени жерден жуудукъ.

К Я З И М.

154-чю иш. Алты айтым кѳурап жазыгъыз. Айтымлада е харф эки тауушну белгилеген сѳзле болсунла. Ол сѳзлени тюплерин ызлагъыз.

Ю л г ю: Биз Ата журтубузну сюебиз.

155-чи иш. Окъутъуз. Ё харфы болган сѣзлени жазыгыз да, ё ненча тауушну, нег белгилегенин аңгылатыгыз.

Көккөз.

Бир эртденликде Кёккёз фермагъа, акътуякъ атха да минип, бир акъкъаш ийнекни да сюрюп, тебиреди. Аны юсюнде темир бетли чепкени, бал бетли келеги бар эди. Кёккёз жолдан бир жанлыракъда Байкъулну кёрдю, алай аны таба барыргъа берюкес парийинден кьоркъду. Кьошха жетерге кёл къаймай, чырпыла ичинден бир тауушну эшитди. Кирип къарагъанында, колхозну еребаш ёгюзюн кёрдю. Еребашны да Акъкъашка кьошун, жол таба тебиреди. Кьошха жууукълашды. Кёккёзге ёрекъулакъ итни чапханын эслеп, кьошун баш юйден уллубурун, кьоштип жаш ашыгып чыкъды. Итни кьыстады. Кёккёзге атдан тюшперге болушду. Ол жаш-

лагъа газетле, журналла, китапла берди. Акъсакъал къарт-
ны олтуртуп, аны бла да кёп хапар айтды.

А. Байрамкъулов.

Сёзю аллында бла кысыкъ тауушну белгилеген
харфдан сора, ё харф бир тауушну (ё) белгилейди:
сёз, ёкюл, ётмек, ёмюр, кёмюр, кёлек, бёрек.

156-чы иш. Айтымланы жазыгъыз. Бир тауушну белгилеген ё харфы
болгъан сёзлени тюплери тартыгъыз, ё харфы къатында тауушла
ачыкъландыла, огъесе кысыкъландыла?

От жанып бошады. Кёмюрле; кёкде жулдузлача, анда-
мында кёз кысадыла. Хажибекир, кюе бираз тозуратхан кёк
кёрпе тонун кёкюрегине къашлап, жатды. Ёкюзле арба къа-
тында мамырлы жатадыла. Хамзат, жесин мыдыхха жылыта,
сюеледи. Сууукъ кече талада тон иесини шуёху кёп болады.
Хажибекир, аны билип, тынгылауу басханлай турады. Аны-
уар, къауалгъа эки окъну да салып, арбагъа сюеди, сора, ба-
шын имбашларына жыя, кырдык батанны юсюне ауду.

Ачыкъ тауушну белгилеген харфдан сора ё харф эки
тауушну (ёо) белгилейди: шуёхлукъ, пулемёт, шофёр,
самолёт.

157-чи иш. Айтымланы жазыгъыз. Ё харфы тюз жазылуун эси-
гизде тутугъуз.

1. Самат бла Масхут шуёхладыла. 2. Малкъар тилде
«Шуёхлукъ» деген журнал жылдан төрт кере чыгъады.
3. Азаматланы Гуёну жашы Муратны эки ордени барды.
4. Чегемлиланы Шуёну кызы докторду. 5. Биз Москвагъа
самолёт бла бардыкъ. 6. Меи тамата къарындашым шофёр-
ду. 7. Назифа пионерлени экинчи слётуна барды. 8. Бизни
школда хар жылдан ариу ёлка къуралычуду. 9. Мухам-
матны атасы фронтда пулемётчу эди. 10. Ол атычу пулемёт
душманига бир минутха 1200 окъ жибере эди.

★ Ёлка, шофёр, пулемёт, самолёт, слёт деген сёзлени сёзюкге жа-
зыгъыз. Аланы къалай жазылуларын эсигизде тутугъуз.

158-чи иш. Назму кесекни окъугъуз. Ю харф неча тауушну белги-
легенин айтыгъыз.

Сейир туююлдю.

Сейир туююлдю
Кюз биченчини
Терлегенлери саркыгъаны,
Жыягъы бла
Тёнгереи келип,
Сакъал тюбюнден акыгъаны.

Сейир туююлдю
Ингирде келип,
Сыртындан тюшюп хурулдау.
Кюндюзгю ишин
Тюшонде кёрюп,
Жукъу арада мурулдау.

Б. Гуртуев.

Ачыкъ тауушну белгилеген харфдан сора ю харф эки
тауушну (йу) белгилейди: оюн, чоюн, кёюн, боюн, союм.

159-чу иш. Айтымланы жазыгъыз. Ю харф эки тауушну белгиле-
ген сёзлени тюплери ыздагъыз. Ол эки тауушну не белгилегенин ангы-
латыгъыз.

1. Казибан, сююн уютуп, эшик аллына чыкъды. 2. Ид-
рис китапланы бирин кёюп, бирине къарайды. 3. «Бир кёй-
ну союп, эки тери алалмазса». 4. Ишни башлардан алгъа
оюн этерге керекди. 5. «Чоюн къара болса да, адамла аны
тёгерегине жыйыладыла». 6. «Бу оюла, тургъан гытыдан мени
юдюшом жокъ эсе, болмагъан ол болсун!» — деди Музафар.
7. Нефть жанса, аны суу кёюп ёчюлтюрге жарамайды.
8. Эмилик ат, къарыуун тауусуп, боюн салып тохтады.

160-чы иш. Назмучукъну магъанасын айтыгъыз. Ю харф эки не да
бир тауушну къалайда белгилегенин ангылагъыз.

Сюеме мен.

Сюеме мен баллини акъ чакыгъанын,
Жемиш, бишиш, дум кыызара акыгъанын,
Сабийчикни, ышара, чюелгенин,
Назыны да, кёгере, сюелгенин!

Билеме мен кёкню жашнарын,
Балличкини чиммакъ, чагып башларын,
Кёгетни да биягыча бишерин,
Сабийчик да аны жыйын тюшерин!

161-чи иш. Хапарчыккы окъугъуз. Ю харфы болгъан сёзлени айырып, айтымлары бла бирге жазыгъыз. Ю ненча тауушну белгилегенин айтыгъыз.

Жылла оза барадыла. Зекерияны къабырыны төрт мюйюшюнде, къалауурла сюелгенча, төрт кюз терек кент жайылып ёседи. Ала узакъдан окъуна белгили керюнедиле. Степанны школуна пионерлери къабырны юсюн ариу тюлле бла жасап турадыла. Зекерияны юйюрю Степанда кёнакъда болгъанда, бу затланы барын да керюп, анга уллу ыспас этди. Аланы араларында жууукъдукъну, къарындашылыкъны жылыуу сууумайды.

С. Тёппеев.

162-чи иш. Точкаланы орунларына ю харфны сала жазыгъыз. Ю бир тауушну къалайда, эки тауушну къалайда белгилегенин айтыгъыз.

1. Жюн...с юс...не аскерчи кийимлерин кийди. 2. Аны ёш...нюнде төрт орден жылтырайды. 3. Урупда аны кеп халал тенги жо...лгъанды. 4. Ж...рюг...з, жыйыдууно б...г...н бардырайыкъ. 5. Марзият чо...нну отха асды. 6. Назычккы биз о...нчакъла бла жасадыкъ. 7. Майор Жантуев бизге Ата журт урушну юс...нден хапар айтды. 8. Коммунизм бизни о...лмазлыкъ къалабызды.

Сёзю алдында бла кысыкъ тауушну белгилеген харфдан сора ю харф бир тауушну (ю) белгилейди:
юлюш, кюлюш, сюрюу, бюрек, жүрюш, юшюген, тюлюкю.

163-чю иш. Окъугъуз. Ю ненча тауушну белгилегенин, у харф къалайда ачыкъ, къалайда кысыкъ тауушну керюзгенин айтыгъыз. Айтымлада айгъакълаучулаы табыгъыз да аланы сорууларын салыгъыз.

1. Сууукъ, сюрюучю — сууукъ юйге кириучю. (Элбер.) 2. Сюйючюлюк берсенг, Аскерден къууанч хапар айталлыкъма. (О. Х.) 3. Бурнум сюйюнеди не эсе да — аллах ити къууум этдирсин ансы. (Б. Г.) 4. Сау бол — анга ишек туююлбюз. (О. Э.) 5. Алан, былай мында кёк ийнек керюрмю эдинг? (Х. А.) 6. Ауругъан къартны былайдан ары созганны хайыры жокъду — Къасым аны итлени кёлуна тюшюрмез. (Х. А.)

164-чю иш. Кесигиз бешишер айтым къурап жазыгъыз. Айтымлада харф эки тауушну белгилеген сёзле болсунла.

165-чи иш. Хапарчыккы окъугъуз. У харфы болгъан сёзлени жазып алыгъыз. У харф ачыкъ тауушну къалайда белгилегенин айтыгъыз. Унутмагъыз: У харф ачыкъ тауушну белгилесе, сёз белом къурайды.

Мени анам.

Ана! Ол сёз хар адамгъа къалай багъалыды! Хар адамны анасы барды не да болгъанды. Анасы болгъан бек уллу насынды. Анадан жууукъ бизге ким болургъа боллукъду, биз аналарыбызны аллай, бир нек сюебиз? — деп сорургъа боллукъду. Анга жууап берген кыйын туююлдо. Ол затха жууап этер юсюн, аны жашауун билирге керекди. Бусагъатда бизни жашауубуз игиди эм мени анамы бир тилеги барды — ол да жер юсюнде ырахатлыкъды. Дунияда битеу аналаны да тилеклери олду деп алай мурат этеме. Анала жашауну мурдорудула. Жашасынла анала!

А. Суюнчев.

166-чы иш. Точкаланы орунларына у харфны сала, айтымланы жазыгъыз. Сиз салгъан у харф ачыкъмыды, огъесе кысыкъмыды?

1. Аланы жетишимли уч...улары барыбызны да къ...уандыргъанды. 2. В. И. Ленинни жюзжыллыкъ къ...уанчына биз улл... ёхтемликде тюбейбиз. 3. Жашауда ур...н...удан сыйлы зат жокъду. 4. Бизни ум...туб...з иги окъургъа бла иги ур...н...ргъады. 5. Бу сууну с...у...кълугъу ненча град...сду?

Ачыкъ тауушну белгилеген харфдан сора эки ачыкъны арасында у харф кысыкъ тауушну (кысык, у) белгилейди: хауа, тау, ауана, къауал, сууукъ, жууукъ, байлау, сайлау.

167-чи иш. Назму кесекни окъугъуз. У харф къалайда кысыкъ, къалайда ачыкъ тауушну белгилегенин айтыгъыз.

Кавказ таулары.

Ауругъаннга дарманлыкъ этген суулары,
Чегетде — чегети, ичинде — буулары,
Не кыш, не жай кетмеген кыраулары,
Бир алапат кърюнед Кавказ таулары!
Быланы бирлери айырылып бек ёсюп,
Къалгъанланы ёсдюрмей башларын кесип,
Къатындан къалтырап къачхан къанлы жауу
Сейир туюолмюд «гяуурчукъ», Минги тауу!
Нёгерлери муну сыйлап, ариу кърюп,
Буздан, къардан юлош алмай, мынга берип,
«Жангызды», — деп эркелетип, кийик этип,
Беш кычырымдан да артыкъ бийик этип,
Тёгереси да дарманлы таза жауа,
Булут бойнундан къучакълап, жауун жауа.

А. Ертенов.

Сёзю аллында бла кысыкъ тауушну белгилеген харфдан сорау ачыкъ тауушну (у) белгилейди: уру, кзурум, бурма, турма, кзурмач, уруш, кзургакъ.

168-чи иш. Юйретнучюкню окъугъуз. У харф къалайда кысыкъ, къалайда ачыкъ тауушну белгилегенин айтыгъыз.

Гюллеге бек сууукъ сууну къуяргъа жарамайды. Гюлле-ни-тамырлары сууукъ сууну тартмайдыла. Гюллеге къуйгъан сууунг юйню жылылыгъындан сууукъ болургъа жарамайды. Гюллеге къуяр сууунг сау кечени юй ичинде тургъан суу болургъа керекди. Гюллеге сууну бийикден агъызып къуяр-гъа жарамайды: гюлчюкге кыяу туюшорюрге боллукъду. Суу, топракъдан ётюп, къошунчукъну туюбюнде тешикчикле-ринден чыгып башлады эсе, гюллени тамырлары суудан тойгъандыла.

С. Могилевская.

169-чу иш. Окъугъуз. Мында у харф болгъан сёзлени жазыгъыз. у харф кысыкъ тауушну къалайда, ачыккы къалайда белгилейди?

Битимлени къууургъан кызыгу кюн ингир алагъа бираз селейди. Кюн батаргъа жанлагъанлай, чыранладан сууукъ аяз кыгъа тебиреди. Тау тийресини төреси алайды: кече хар зат ёзегине дери сууур. Танг бла тенг уугъа чыкъсанг, чыкъ аякъ-ларынгы юшютюр, кюнню тыягъы тийген жеринге уа, кызыгу табаны жалан этинге тутханча кърюнюр. Саскыла, зууулдап, къуугъунчулача келип, бай ёлюкге эфендиле басынгъанлай, юсюнге басынып башларла.

170-чи иш. Сёзлени окъугъуз. Х харф кыайсы сёзде къаллай таууш-ну белгилегенин айтыгъыз. Х харф мында юч тауушну белгилейди. Ол тауушлагъа кёре, сёзлени юч юлош этиц жазыгъыз.

- Ю л г ю: 1) *шахар*, ...
2) *хайда*, ...
3) *ёхтем*, ...

Шахар, Масхут, тутхуч, быхы, шырхы, халкъ, хунер, хур-жун, бурху, хайда, жажил, Ибрахим, хей-хей маржа, ёхтем, кёхтой, хёмюх, сехле.

171-чи иш. Башда берилген сёзлени хайырланып, алтышар бош айтым кгурап жазыгъыз да, алада х харфданы табыгъыз, ала къаллай таууш-ну белгилегенин айтыгъыз.

§ 30. Къаты (ъ) эм жумушакъ (ь) белгилени жюрютюлюлери.

Къаты (ъ) эм жумушакъ (ь) белгиле бизни тилибизге жалан да орус тилден кирген сёздеде тубейдиле. С ёз ю ч ю н: *съезд*, *подъезд*, *объект*, *секретарь*, *октябрь*, *ноябрь*, *декабрь*, *председатель*, *толь*, *Кремль*, *Ставрополь* д. а. к.

Къаты белги (ъ) жалан да орус тилден кирген сёзле-ни орталарында жазылады.

★ Бу айтымлада къаты белгини жазылуун эсlegung.

1. Биз, Совет Союзну Коммунист партиясыны XXV съез-дини оноуларын толтура, жигер ишлейбиз. 2. Мени къарын-дашым экинчи подъездде жашайды. 3. Бешинчи, объектни ишчилери бешжыллыкъ планларын төрт жылгъа толтургъан-дыла.

Жумушакъ белги (ь) орус тилден бизни тилибизге кирген сөзлени орталарында хар заманда да, ахырында уа баш болушда жалгъаусуз келсе жазылады: *председатель, январь, культура, пьеса.*

Толь — тольну, роль — рольну, — руль — рульга деген сөздеде жумушакъ белги хар заманда да жазылады.

172-чи иш. Айтымланы жазыгъыз. Жумушакъ белгини жүрютюлюуюн эсlegtиз.

1. Бизни пионер отрядны жыйылыуу болду. 2. Жыйылыуу бардыргъа биз председатель бла секретарь айырдыкъ. 3. Декабрь, январь, февраль кыш айладыла. 4. Сентябрь, октябрь, ноябрь кюз айладыла. 5. Хар пионерни бийик культурасы болургъа керекди. Алай болур ючюн, пионер кесин айыпсыз жүрютюрге, иги окъургъа керекди.

173-чю иш. Сөзлени жазыгъыз. Сөзле бирде жумушакъ белги салынып, бирде уа салынмай нек жазылгъанларын аныглатыгъыз.

Толь, тольну, председатель, председатели, председатели, секретарь, секретаргъа, секретары, январь, январы, шинель, шинелни, шинели.

§ 31. Бир къауум къысыкъ харфны жүрютюлюую.

Нг таууш, сөзню тамырында экиленип эшитилсе да, жазылгъан бир этиледі: сингир, сюнгю, женгил, жи- нгирик, ингир, мангылай.

174-чю иш. Жазыгъыз. Точкаланы орунларына, кереклисине кере, нг харфны бир не да эки кере салыгъыз, алай нек салгъаныгъызны айтыгъыз.

Тою..., къууаңчы... — иги сөз. Кюнде жубаңчы... — иги сөз, къама..., къылычы... — иги сөз. (Къазим.) Тенг те...е барыр, сылхыр ке...е барыр. (Нарт сөз.) Сен ми...е дери бек тап санадың. Къой, Хызыр, Абдуллах сени же...енди. Жерге суу си...енди — сабанла иги битерикдиле. Ма...а бюгюн отун...а барыргъа керекди. Са...а дери биз аны къалай кәрмедик!

175-чи иш. Бу сөздени сөзлюгюгюзге жазыгъыз да аланы тюз жазылууларын эсигизде тутугъуз. Ыллаи сөзлери болгъан бешинчер айтым къурап жазыгъыз.

Къонгуроу, сангырау, жонгурча, сенпирче, сингир, ингир, жангы, къынтыр, чунтур, чынтыл, дингил, къаңга, даңгыл, женгил, сюнгю, мангылай, ментиреу, женгер, къонгур.

Ахыры нг харф бла бошалгъан сөзге нг харф бла башлангъан аффикс къошулса, эпитилгенича эки нг жазылады: *тенгнге, женгнге, мингнге, сингнген.*

176-чы иш. Айтымланы жазыгъыз. Нг таууш экиленип тюбеген сөзлени тамырларын бла аффикслерин табыгъыз.

1. Женгнге бир женг негер, тенгнге минг тенг негер керек болады. 2. Мингнге мингни къошсанг, эки минг болады. 3. Жауун жерге сингнгенди — битимле, ёсерикдиле. 4. Хусей китапны кечеден тангнга дери окъугъанды. Ол саулукугъа иги туйюлдю. 5. «Сакъ болугъуз, малла кенгнге жайылып кетмесинле», — деди ферманы таматасы.

177-чи иш. Назмуну окъугъуз. Нг таууш сөзню тамырындамыды, огъёсе аффикс бламы къошулгъанды?

Совет власть.

Сөзюм сизге, тынгылагъыз,	Алгъа айтыр сөзюм, олду:
Сюеме мен жаратсагъыз,	Совет.власть ариу жолду.
Айтханымы анылагъыз.	Хар ишибиз жангы болду,
Зарфха уруң къаратсагъыз.	Дуния тенгликден толду.

Къазим.

178-чи иш. Бу сөздени сөзлюгюгюзге жазып, аланы тюз жазылууларын эсигизде тутугъуз, сора аланы хар бири бла бирер айтым къурап жазыгъыз.

Тенгнге, кенгнге, женгнге, мингнге, сингнген, тангнга.

Д харф бизни тилни кеси сөзлерини ахырында бир заманда да тюбемейди. Д харф бла бошалгъан сөзле бизни тилге орус тилни юсю бла кирген сөзледиле: *за- вод, отряд, наряд, сьезд, подгезд.*

179-чу иш. Текстни окъугъуз. Белгиленген сёздени хар бирин тамыры бла ахырын айыра жазыгъыз. Сёз тамырны ахыр тауушу кьаллай тауушду?

1. Сау жайны ичинде Кюмюшевни, аскери Махмутну отрядына, кеси умут этгенча бир зат эталмай, ачыгуун эллиледен алады. Алай партизанла борчлу болуп кьалмайдыла. Махмут айтканча эте, Гондай да ишни башха жолла бла бардырады. Махмутну отряды энди кьарыгулу болгъанды. Бери кьабартылы жашда да кьошулгъандыла.

2. Харун, эшекни да аллына этип, заводну жаны бла кетип бара, Фёдоргъа тюбеди.

Ж. З а л и х а н о в.

180-чи иш. Назмуну окъугъуз. Белгиленген сёздени тамырларын бла ахырларын айыргъыз.

Таулу эллиле.

Аз сёлешип, кёп ишлеген	Жолда жыгъылгъанны жаны
Адамла — таулу эллиле,	Бла ёткюп кетмегенле,
От чакъгъан кьабан тишлэге	Игиллик этгенде, аны
Къарагъан таукел кёллюле!	Хапар-таурух этмегенле!

Къ. Кулиев.

181-чи иш. Керекли жерде и харфны сала жазыгъыз. И харф кьаллай тауушланы араларында жазылгъанын эсlegung.

Би...лик, ки...лик, ю...лююз, къы...ын, кьа...ын, бы...ыл,
сы...ырдым, ки...имим, мы...ыкъ, жы...ын, жы...ырма,
кю...юп, а...ыу, жа...ыу.

182-чи иш. Назму кесекни окъугъуз. И харфны кьаллай тауушланы кьатында жазылгъанын эсlegung. Ол ачыкъ таууш болмагъан жерге тюшемиди?

Киштик.

Къуу тешекге минип, киштик жатады,
Мур-мур эте, кюню алай батады.
Не берсент да, кёзюн къысып, ашайды,
Къайгъысы жокъ, бек насыплы жашайды.

Тешегинде къуу тюклерин кьояды,
Сен бермесент, кеси урлап тояды.
Сен жукъласант, юйде хыли этеди,
Аякъ таууш этмей, чыгъып кетеди.

Х. Кулиев.

И харф не ачыкъ тауушдан сора, не да аки ачыкъ тауушну арасында жазылады: *той, кьойла, сайлау, байлау, кюйюп, кийип, бийик, къыйын, ийил, кийин.*

183-чу иш. Хапар юзюкню окъугъуз. Мында харфны кьаллай тауушланы кьатларында тюбегенин айтыгъыз.

— Салам алейкум, Махмут! — деди Темиркьан. — Сен мени танымайса, алай Мазан манга сени хапарынгы айтканды.

— Мазан кьайдады? Андан, не хапар билесиз? — деп сорду Махмут.

— Мазан сауду, саламатды. Мен андан айырылгъанлы, кёп болмайды. «Санга бир жолукъ», — деп тилеген эди да, аны ючюн келгенме. Кеси да мычымай келлик болур. Жолдаш Миронов Мазан бла Андрейни бир ауукъгъа анда тыйгъанды. Энди сен айт, элде не хапарыгъыз барды.

Къайтарыу соруула.

1. Я, е, ё, ю харфла ненча тауушну белгилерге боллукъдула эм аланы жазылыулары кьалайды?
2. Ё харф сёзню аллында нек тюбемейди?
3. У харф ненча тауушну белгилейди эм аны тюз жазылыуу кьалайды?
4. Нз таууш экиленип не заманда жазылады?
5. Жумушакъ эм кьаты белгилени жюрютюлюулерин айтыгъыз. Алагъа тауушла дерге нек жарамайды?
6. Д харф бла кьаллай сёзле бошададыла?

Сөз байлыкъ.

§ 32. Сөз байлыкъны юсюнден ангылатыу эм сөзню магъанасы.

● Адамла бары да бир тилде сөлешмейдиле. Аны сиз кесигиз билесиз. Хар миллет бир тилде сөлешеди. Тил сөзледен кѳуралады.

Сөзле тюрлю-тюрлю магъанада жюрютюледиле. Бир магъанасы болмагъан сөз болмайды.

Хар миллет, кесини тилинде болгъан сөзлени жыйып, сөзлюк кѳурап чыгъарады. Сөзлюкле кеп тюрлю боладыла. Аланы биринде сөзню кѳалай тюз жазаргъа керек болгъаны бериледи, экинчисинде уа сөзню тюз жазылгъаны да, магъанасы да бериледи.

Сөзлюкде керекли сөзню терк табар ючюн, сөзлени ал харфларына кѳарап, аланы алфавитде болгъанча, бир бири ызындан жазадыла. Сөз ючюн, хар а харф бла башлангъан сөз бир жерде, б бла башлангъанла аланы ызындан, в бла башлангъанла да в бла башлангъанла ызылындан, я харфха дери алай жазылады. Сөзлюклени алып кѳаратъыз, керекли сөзню излеп табып керююз.

Тилдеги сөзлени барысына бирге сөз байлыкъ дейдиле.

184-чю иш. Сөзлюкде бу сөзлени табыгъыз эм ала кѳайсы сөзлени араларында болгъанларын айтыгъыз.

Абадан, акъыл, ауана, бажча, багчы, келек, тилек, марда, челек, сөзлюк, суу.

185-чи иш. Бу сөзлени ал харфларына кѳаратъыз. Ала, алфавитге кере, кѳайсы кѳайсыны ызындан, келе эседе, алай бир бири тюрлюнде жазыгъыз.

Дуния, китап, кѳурч, баргъан, ватон, алма, жүрек, заман, сабыр, тукъум, наньжъ, макъырды, малчы, окъуу, патеген, рама, улакъ, файда, халжъ, челек, шахматла, ыргъакъ, элек, юйор.

Бир магъанасы болмагъан сөз болмайды. Сөз, не да болсун, бир затны аты болады. Сөз ючюн, терек десек, биз аны ангылайбыз. Биз билгенге кере, ол битимледен бириди,

уллуду, бийикди, кѳатыды, агъачды, аны бутакълары, чалракълары, тамырлары, кѳабугъу барды. Ол не тамырларыны юсюнде сюелип не да аууп турургъа болукъду. Терек деген сөзню магъанасын биз бу затладан сезебиз да, башха сөзле бла кѳатындырмайбыз.

Терекле да барысы да бир тюрлюдөле. Аланы бирин биринден айырып ангылар ючюн, башха сөзле табып, атла атайбыз. Сөз ючюн терекледе чинар, кюйрюч, жерк, тал, алма, кертме, балли, нарат, назы, кѳайын эм дагъыда башхалары боладыла. Сөзню кесини энчи магъанасы болмаса эди, биз, баш, аякъ, кѳол, кѳез, бармакъ деген не затлагъа айтылгъанын айырып таныяллыкъ тюрлю эдик.

186-чы иш. Окъугъуз. Белгиленген сөзлени магъаналарын айтыгъыз.

Мухаммат писъмогъа жууап этерге заман тапмады. Эртден бла эртеде, сау сагъатны ичинде душманны юсюне самолётладан бомбала, топландан окъла атып тебиредиле. Совет аскерле, Харьковну эркин этер ючюн, урушну башладыла. Юч кюнню ичинде кѳазауат кѳызыгу барды. Мухаммат негерлери бла Харьковха жууужлашды.

Х. Кацнев.

Юлгю: Мухаммат — эр кишини энчи аты, тебиреди — бир ишни этилип башлангъаны.

187-чи иш. Сөзлени окъугъуз. Бу сөзлени хайырланып, хапарчыкъ жазыгъыз, хапарчыкъгъа ат атаргъа унутмагъыз! Бу жылын не заманыды?

Кызыгу кюн, суу бойну, терен кел, терек салкъын, исси юзмез, сабийле, чабакъ, ыргъакъ, бау, сапын, жан жаулукъ, жүзерге, секирип, ойнап, шахматла, китап, окъургъа, олтурургъа, жатаргъа, газетден, бөрк, солургъа.

● Сөзле затланы кѳуру бир бирлеринден айырып таныгъанларына ол тилди дерге жарамайды. Тил, адамла бир бирлерин ангылар ючюн, жюрютюледиле. Адам, адамгъа кесини муратын ангылатыр ючюн, сөзлени бирин бирине байлашдырады. Сөз ючюн, «Назир Нальчикден Москвагъа самолёт бла эки сагъатха учханды», — десек, биз Назир деген бир адам болгъанын сезебиз, аны кѳайдан учханын, кѳайры учханын, сора, жылу бармай, учуп баргъанын ангылайбыз.

Тил сөзлени ма аллай хапар берген келишүүлериңден кѳу-
ралады.

Сѳз затны атын айтып кѳояды, сѳзле бир бирге байлашып
айтым кѳурасала уа, ол адамны муратын ангылатады, тил
дегенибиз да олду.

188-чи иш. Жазыгыз. Мында сѳзле кѳайсыладыла, айтымла кѳай-
сыладыла? Адамны адамга муратын ангылаткан сѳзмюдѳ, огѳессе айтым-
мыды?

Космоска бизни юч кемемиз бирге учханды. Ол кемеледе
жети космонавт болгъанды. Акъыл. Стол. Шкаф. Хауа. Моск-
ва бизни Ата журтубузну жюрегиди. Мен А. С. Пушкинни
назмуларын бек сюеме. Адам. Шаудан. Барыргъа, жазаргъа.
Сен кѳайсы назмучуну назмуларын сюесе? Жашасын бизни
жигер совет халкыбыз! Биз, пионерле, Коммунист партия
юйреткенча жашарбыз!..

§ 33. Сѳзде кѳп магъаналыкъ.

⊗ Малкъар тилде сѳзлени эки эм андан да кѳп магъанада
жюрютюлгенлери кѳпдюле. Сѳз ю ч ю н: *Бахчаны суу басды.*
Тийрени туман басды. *Сабийчик кѳанганы басды.* Бу юч
айтымда басды деген сѳз бир болгъанлыкыгъа, аны магъана-
сы хар айтымда башхады.

189-чу иш. Айтымланы жазыгыз. Белгиленген сѳзлени магъанала-
рын ангылатыгыз.

1. Жугъутурла тауну этегине кѳп анмейдиле. Зурият эте-
гине окъала тикди. 2. Азрет, сен кѳойла кѳыйырына, бар.
Жийни кѳыйырына жантау кѳошугъуз, ансы кѳыскады.
3. Азикат, сен кесинчи жолга кѳура. Сагъатны бир кѳура
табу, Идрис. 4. Алий ташны хунагъа жарашдырсын, Зухра
азыккыны жарашдырсын. Мен а, туююлгенлени жарашды-
райым. 5. Кѳолуму жибер. Нафисатны юйге жибер. 6. Кѳк
жашнагъан этеди. Бу адам кюнден кюнге жашнагъан этеди.
7. Темирчи темирни созду. Ахмат женчил этилдик ишни соз-
ду.

Кѳагъыт, шеша, бичен дегенча бирден сора магъанасы бол-
магъан сѳзлеге бир магъаналы сѳзле дейдиле.

Талай магъанасы болгъан сѳзлеге, кѳп магъаналы сѳз-
ле дейдиле. Кѳп магъаналы сѳзле, башха-башха затланы
атларын белгилеселе да, не тюрлю болса да, бир келишюу
бла байлашадыла. Сѳз ючюн:

Олат бек ариу жюрюген атды не да *бу сагъат бек*
ариу жюрюген сагъатды десек, жюрюген деген сѳзлени
эки айтымда да магъаналары башха болгъанлыкыгъа,
ала кѳымылдауну белгилегенлери бла бирге келише-
диле.

190-чы иш. Жазыгыз. Белгиленген сѳзлени не башхалыклары бол-
гъанын айтыгыз.

1. Сен бизни чырмама. Сабийчикни жабыу бла чырмама,
санларын эркин кѳой. 2. Ибрахимни алдына чапма — кеси
келир. Хасанга айтма кѳой, аузуна чапма. 3. Азнор гыр-
жын ашады. Суу жагъаны ашады. 4. Дерсимни айтдыр. Харун
кейсин деп айтдыр Хамзатдан. 5. Ишни башын башладыкъ.
Хамитни башын аурутдукъ. 6. Сабанга суу сал. Шинтикни
жерине сал. 7. Пулеметну кѳур. Радиону кѳур.

191-чи иш. Кесигиз кѳп магъаналы беш сѳз табыгъыз да, аланы ма-
гъаналары сайын бирер айтым кѳурагыз. Ол айтымланы жолго берил-
ген айтымланы ызларыңдан жазыгыз.

Ю л г ю: *Кѳауалны жерле. Эшекни жерле. Элни аягына*
чыккдыкъ. Ишни аягына чыккдыкъ.

§ 34. Сѳзю тюз эм кѳчюучю магъанасы.

⊗ Сѳзю эки эм андан да кѳп магъанасы болуучусу бла биз
шагырей болгъанбыз.

Сѳзю тюз эм кѳчюучю магъанасы да болады.

Сѳзю тюз магъанасы затны болумун, болумунлай кѳр-
гюзтеди. Сѳз ю ч ю н, *темир сенек, хыйлачы тюлкю, ал-*
тын аякъ десек биз хар затны тюз болушундай ангылайбыз.

Сѳзю кѳчюучю магъанасы, затны тюз жашауда болуучу
магъанасын бермей, анга ушагъан — «семиртип» айтылгъан
магъанасын бередит. Сѳз ю ч ю н: *жанынг темирдеңди, сен*
тюлкюсе, алтын адам десек, биз аланы алай нек-айтылгъан-
ларын ангылайбыз. Адамны жаңы темирден болмагъанын да,
ол тюлкю болмагъанын да, адам алтын болмагъанын да

билебиз. Бизни алай айтыубузну магъанасы не болгъанына сагъыш этип къарагъыз:

1. Жанынг темирден деп кючлю эм ары-тала билмегеннге айтабыз.

2. Сен тюкюсе деп хыйлачы, аман акъыллы адамгъа айтабыз.

3. Алтын адам деп адамны бек итисине айтабыз.

Сёзю кёчюучю магъанада айтылыуу тилни суратлау, уштау формасын кючлендиреди, аны шатык эм шарт этеди.

192-чи иш. Айтымланы окъугъуз. Кёчюучю магъанада айтылгъан сёзлери болгъан айтымланы жазыгъыз. Сёзлени кёчюучю магъаналарын айтып анылатыгъыз.

1. Сууну башы буз болгъанды. Сени сакълап эшикте буз болдум. 2. Китапны 34-чю бети жокъду. Ол адамны бети жокъ кёреме. 3. Ахмат бизге жаулукъ этерик тюююлду. Мустафа башына жаулукъ кысаргъа керекди. 4. Айпат киштикни башын сылады. Мен сени башынгы алай кеп, сыламам. 5. Адилгерий боюнсаны ёгюзю бойнуна салды. Отряд бу ишни Азийни бойнуна салады. 6. Цемент, къатыш, тапгъа болгъанды. Жюрегим, къатыш, тапгъа болгъанды.

193-чю иш. Бу сёз тауушланы хайырланып, айтымла къурап жазыгъыз. Кёчюучю магъаналары болгъан сёзлени тюплерин ызлагъыз, магъаналарын айтыгъыз.

Къаны къайнап, алтынны журуну, ичи кюйюп, жюреги от бола, ичиге къазан къайнай, как ашап, кеси, кесин ашай, кёз-къулакъ бола, мыллыгын атып, даурдан башында тирмен айлана.

194-чю иш. Назмуну окъугъуз. Мында кёчюучю магъанасы болгъан сёзлени табыгъыз, аланы магъаналарын айтыгъыз.

Черек къаялы жатгъаны ашайды,
Суу жагъасыз болмаз, къая жапайды.

Жашау жагъаларын ёлюм талайды.
Ётмекге ёлюм жокъ, сёз да алайды.

Не ити сёзю айткан да ёллюкдю,
Сёз кеси уа, мирзеуча, ёмюрлюкдю!

Къ. Жулей.

195-чи иш. Бу сёз тутушланы кёчюучю магъаналарын айтыгъыз. Кесигиз аллай сёз тутушла къурап келигиз.

Аузу жокъду, боюн салып, башы кёкге жете, бети жокъду, жанындан тояргъа, къыл чайнау.

196-чы иш. Кёчюучю магъаналары болгъан сёзлери бла бешишер айтым къурап жазыгъыз. Кёчюучю магъаналары болгъан сёзлени магъаналарын айтыгъыз.

§ 35. Синонимле.

Айтылыулары башка болуп, магъаналары уа бир бирге жууукъ болгъан сёзлеге синонимле дейдиле.

Сёз ючюн: къарыулу — онглу, къарыусуз — онгусуз, акъыллы — эсли.

Синонимле къуру сёзле болуп да къалмайдыла. Ала сёз тутушладан да къураладыла.

Сёз ючюн: тас болуп — думп болуп — жокъ болуп, тели болургъа — сер болургъа — акъылдан шашаргъа — акъылдан таяргъа, жан ауургъа — жазыгъы келирге, хатагъа къалыргъа — отха кирирге.

Жорукъда төрт къауум сёз тутуш барды. Аланы хар къауумунда сёз тутушла магъана жаны бла бир бирлерине жууукъдула.

197-чи иш. Окъугъуз. Сагъыш этип къарагъыз, сёзде не башкалыкъ барды?

1. Залим, уллу, деменгили, мазаллы.
2. Жибиген, мылы, суу.
3. Атаргъа, сызаргъа, быргъаргъа.
4. Тирилди, кирпичдеди, аякъланды, эс тапды.
5. Бишмеген, чий.

198-чи иш. Айтымланы жазыгъыз. Бир къауум айтымны магъанасын бирге жууукъ этген сёзлени — синонимлени табып, тюплерин ызлагъыз.

1. Айпат тюкеннге чапды. Айпат тюкеннге къуууду. Айпат тюкеннге сюрюлду.

2. Ахмат бла Ибрахим жарашдыла. Ахмат бла Ибрахим келишдиле.

3. Бу сагъатны жүрюрча бир этсенг а. Бу сагъатны бир кѳурсанг а.

4. Бу суу исси сууду. Бу суу кѳайнар сууду.

5. Лейтенант Николаев фашистни бойнуна урду. Лейтенант Николаев фашистни бойнуна кѳакъды. Лейтенант Николаев фашистни бойнуна берди. Лейтенант Николаев фашистни бойнуна жетдирди.

199-чу иш. Магъаналарына кѳре, хар синоним бла бирер айтым кѳурап жазыгъыз.

Ууатыргъа, сыдырыргъа; кѳуралыргъа, тюзелирге; шацды, жангылды; лакъырда этерге, чам этерге, серленирге; урушургъа, кѳутурургъа, ачыуланыргъа, чамланыргъа.

Ю лгю: Бекмырза урушду. Бекмырза чамланды. Бекмырза кѳутурду. Бекмырза ачыуланды.

200-чо иш. Сѳзлеге синонимле табыц кѳоша жазыгъыз.

Ахшы, ауруучу, осал, кючлю, окѳутуучу, кѳатылыргъа, жүрюрге, кѳатышыргъа, кѳуаргъа, ууатыргъа, кѳарыулу, шуѳх, душман.

Ю лгю: Ахшы — *иги, ауруучу — ырахын, кючлю — кѳарыулу.*

● Атланы орунларына жүрюген алмашланы айтылыулары атладан башхады, кеслери уа, синонимлеча, бир затны атын айтадыла. Алай болгъанлыкъгъа, атла бла алмашла синонимле болмайдыла. Синонимле тилни бир кесеге болургъа керекдиле, ала атла, сыфатла, этимле, не сѳзлеуле боладыла:

атла — *нѳгер, шуѳх,*

сыфатла — *исси, кѳайнар.*

этимле — *этерге, ишлерге,*

сѳзлеуле — *чабып, кѳууулуп.*

201-чи иш. Окѳугъуз. Белгиленген сѳзлени орунларына синонимле табып, айтымданы жазыгъыз. Синонимлени тюрлерин ызлагъыз.

Партизан Адыхам кече бла элге келди. Ол Афужан бла Маржанныгъа жолугъургъа келген эди да, аланы терк окѳуна тапды.

Адыхам кѳп капар айтды.— Мазан да, Самат да сизге салам айтадыла,— деди.

— Ишле алайдыла,— деп Адыхам ѳрге кѳонду.— Хар затыгъыны хазырлай, жарашдыра туругъуз. Не да болсун, адамгъа иш сездирмегиз, сакъ болугъуз. Жамычыланы бийге берип иш кѳоярсыз. Ала партизанлагъа керек боллукъдула. Сизге кѳачан тюберлигибизни кесиби билдирибиз.

Ж. Залиханов.

Ю лгю: Партизан Адыхам кече бла элге жетди. Ол Афужан бла Маржанныгъа тюберге келген эди да аланы жегил окѳуна тапды.

202-чи иш. Окѳугъуз. Иги деген сѳзню кѳп кѳайтарылгъаны айтымлада жарашмагъанын эсlegung. Онт табылгъан жерде иги деген сѳзню синонимле бла алышындырып, текстни жазыгъыз, окѳуп кѳрюгюз.

Кюз арты! Ол жылны кѳалай иги кезиуюдю! Аны кеси кѳрмеген иги биллик тѳююлдю. Чапракъла алтын бетли болгъандыла. Бахчаларыбыз иги битгендиле, малларыбыз иги семиргендиле.

Кюн а кюн! Ол кѳалай игиди. Бизни колхоз кѳалай кѳп эм иги мал аш хазырлагъанды! Быйыл колхозгъа пионерле да иги болушхандыла. Ала картоф, дырын жыйгъандыла, нартюх алгъандыла. Кюз арты бизде нечик иги болады. Адамларыбыз а андан да игидиле.

Бу сѳзле бла хайырланыгъыз: *ахшы, алаамат, кѳууатлы, сейирлик, тауушлукъ, тап, тынгылы, берекетли.*

Эсlegungизде тутугъуз.

Тил ариу эм антылашыныулу болур ючюн, бир сѳзню кѳайтарып айтып турмай, синонимлени тюрлю-тюрлюлерин хайырланыргъа керекди.

§ 36. Антонимле.

Айтылыулары башха болуп, магъаналары да бир бирге чойре болгъан сѳзлеге *антонимле* дейдиле. *Огъурлу — огъурсуз; акъыллы — акъылсыз, уллу — гитче, аман — иги д. а. к.*

Малкъар: тилде антонимле бек кепдюле. Ала тилни кесек-лерини кёбюсюнден къураладыла.

Атладан: *шүх — душман, суукълукъ — жылылыкъ, барыу — келиу, байлыкъ — жарлылыкъ.*

Сыфатладан: *ариу — эрши, аман — иги, бийик — алаша, уллу — гитче, огъурлу — огъурсуз, сау — ырахын, къарыулу — къарыусуз д. а. к.*

Этимледен: *барыргъа — бармазгъа, кетерге — келирге, кыйналыргъа — тынчайыргъа, ишлерге — ишлемезге, кърюрге — кърмезге д. а. к.*

Сёзлеуледен: *жарай — жарамай, билип — билмей, ариулай — эршилей, уллулай — гитчелей.*

Къызчыкъ
кет...

Къызчыкъ
кел...

Ул...
бла гит...

Антоним сёзле экиси да тилни бир кесеги болургъа керекдиле. Алайсыз ала антонимле туюкдюле.

203-чю иш. Окъугъуз. Антонимлени (магъаналары бир бирлерине чюйре келген сёзлени) магъаналарын айтыгъыз. Антонимлени хайырла-ныц, онушар айтым жазыгъыз.

Акъ — къара, кече — кюн, кеч — эртде, сау — жарты, уллу — гитче, къарангы — жарыкъ, бийик — алаша, узун — къыска, къургъакъ — суу, къууанч — бушуу, кенг — тар, арыкъ — семиз, анда — мында, ары — бери, жигер — хомух, батыр — кърккъакъ, исси — сууукъ, жууаш — огъурсуз.

★ Назмуну окъугъуз да магъанасын айтыгъыз. Антонимлени жазып алыгъыз.

Малкъар.

Мени бийик журтум, сен —
Къууанчым, жарсыуум,
Мени кём-кёк журтум, сен —
Ётмегим эм сууум.

Мени чиммакъ журтум, сен —
Къыш кечем, жаз кюнюм,
Чинарларынг шош ёсе,
Болдунг тюшюм эм тюнюм.

Кёп кыйналгъан журтум, сен —
Жюрегим эм оюм.
Саулай къалгъан журтум, сен —
Жиляуум эм тоюм.

Сенсе кечем, кюнюм да,
Кюнчюм, кюнчюзлюгюм,
Сен — мени ёлюмюм да,
Сен — ёлюмчюзлюгюм!..

Къ. Кулиев.

204-чю иш. Бу сёз тутушлагъа магъаналары чюйре келген сёз ту-тушла табып жазыгъыз.

Ташлы жер, жауунсуз кюн, къолайлы адам, къарангы отоу, кенг арбаз, бийик терек, ачы сёзлю, кыйматлы жер, кыйын иш, халал адам, сютсюз ийнек.

Ю л г ю: *ташлы жер — ташсыз жер, жауунлу кюн — жау-унсуз кюн.*

★ 99-чу бетдеги суратлагъа да къарагъыз да хар кимни не этгенин жазыгъыз. Антоним сёзлени тюплерин тартыгъыз. Бу айтымлагъа ушашлы, кесигиз къурап, дагъыда тёртюшер айтым жазыгъыз.

205-чи иш. Кесигиз антонимле табыгъыз да, аланы хайырланып, алты айтым къурап жазыгъыз. Антонимлени тюплерин ызлагъыз.

Ю л г ю: *Разият окъургъа келди. Мухтар Москвагъа кетди.*

206-чы иш. Окъургъуз. Былада синонимле къайсыла, антонимле къайсыладыла? Аланы къалай билгенигизни анылатыгъыз. Антонимлени жазып алыгъыз.

1. Жууукъ, къаршы, узакъ. 2. Къызыу, исси, къайнар, сууукъ. 3. Барыш, чабып, къууулуп, тохтап. 4. Къарыгулу, кючлю, онглу, къарыусуз. 5. Жигит, батыр, таукел, къоркъакъ. 6. Къылыкълы, адепли, намыслы, къылыкъсыз. 7. Хайырлы, къыйматлы, жараулу, жараусуз.

Ю л г ю: *Жууукъ — узакъ, къызыу — сууукъ.*

§ 37. Тюрленмеучю сёз тутушла.

● Сёз тутушла эки тюрлю боладыла: тюрлениучю, тюрленмеучю.

207-чи иш. Окъургъуз. Белгиленген сёз тутушланы магъаналарын айтыгъыз. Сёз тутушлада сёзлени бирин кетериге не да алышындырыгъа онг бармыды?

1. Мен ол ишени эталмасам, башыма бёрк киймем. 2. Харун кюнюн кеч эте айланады. 3. Бекмырза кесин бузады.

4. Алайда уа тюкю хыйла этдитиз. 5. Сени сакълап жанымдан тойдум. 6. Ол адам мыллык атып кюрешди (къадалып). 7. Зайнаф огдан кёлек киеди (унамайды). 8. Была телче тамыры кибикиле (кёпдюле). 9. Не заманда да Хусейни мангылайы ачыкъды (жарыкъды). 10. Ахмат бла мен менме деген бир машина отун келтирдик (жараулу). 11. Мухтар не эсе да бек аякъ тирегенди.

Бир бирден айырылыргъа жараматъан эм магъанасы жангыз сёзню магъанасына тенг болгъан сёз тутушлагъа тюрленмеучю сёз тутушла дейдиле. *Ол бизге кюн тийгенлей (жарыкъ) болду. Хар затны кёбуз сокъгъанча (тынгылы) этдик. Сокъургъа төлеу жокъладанса (жууапсызладанса) сен.*

Тюрленмеучю сёз тутушла затны болумун болумунлай айтып къоймайдыла. Аланы магъаналары айтылыуларындан башха болады.

Сынап кёрюгюз:

1. Атасы Хасанчыкъны жумушха жибере: — Терк къайтмасанг, кзулагъынгы юзерме! — деди. Хасанчыкъ, кзор кзуп, бёркчюгюн кзулакъларына терен киерге кюрешди. 2. Тамата кзарындашы Хасанчыкъгъа: — Ой-ой-ой, шешанг сынды, шешанг сынды! — деди. Хасан — кзарындашыны алдагъанын сезалмаса да, эскерип, бурунчугъун тартды.

★ Айтыгъыз, Хасан сёз тутушладан къайсыны магъанасын анылагъанды?

208-чи иш. Окъургъуз. Сёз тутушну магъанасын тутхан бирер сёз табыгъыз да, араларына тире сала, тетрадарыгъызгъа жазыгъыз.

Жерге кирлик болуп, къадыр къылыкълы, «мах» деп берирге, салам берип, селекей этерге, ичи от болуп, къаны къайнап, аякъ тюбюнде чёп сынмай, ыйыкъдан бир атлай, кзулакъланы жиберип.

Ю л г ю: *Жерге кирлик болуп — уялып, кзулакъланы жиберип — тынгылап.*

209-чу иш. Бу сёз тутушланы магъаналарын айтыгъыз. Аланы хайырланып, кючюшер айтым къурагъыз.

Ач юйню киштиги, жашыртын к'апхан ит, кёзк'улак' болуп, киши элинде киштик, как ашамасын, киштикни отха тартханлай, к'ург'ак' сёз, сууук' хапар, татлытамак'.

Ю лгю: *Бу хайыуаң, асыры жутдан, ач юйню киштиги кибикиди.*

210-чу иш. Айтымланы жазыг'ыз, тюрленмеучю сёз тутушланы тюплерин ызлаг'ыз, сёз тутушланы маг'аналарын айтыг'ыз.

1. Фатимат, сен жашчык'г'а кёзк'улак' бол, табу.
2. Асыры к'ууангандан, Зуриятны аяк' тюбюнде чёп сын-майды. 3. Харунчук', ёпкелеп, эринчиклерин кёпдюрюп тура эди. 4. Айтып кюрешдим, алай сёзюм чапрак'дан ётме-ди. 5. Хамит бир да ашык'маз: ол ыйык'дан, айдан бир ат-лайды.

Ю лгю: *Фатимат, сен жашчык'г'а кёзк'улак' бол, табу.*

④ Тюрленмеучю сёз тутушла бла нарт тёзле бир бирлерине бек жууук'дула, алай ала бир туююлдюле. Нарт сёзледе сёз-лени алышындырыг'а жарамайды, сёз ючюн: 1. *Ит болмаг'ан жерде тюкю юрюр.* 2. *Сохан ашамаг'анны ийиси чык'майды.* 3. *Сёзю к'ысхасы, жипни узуну игиди.* 4. *Иш к'ылыг'ын билмеген ит ылыг'ын кёрюр.* 5. *Уллу сёлешме да уллу к'ап.*

211-чи иш. Нарт сёзлени, бёломлерин к'оша, жазыг'ыз маг'анала-рын айтыг'ыз.

I.

1. Бёрюден к'орк'а эсенг, 2. От болмаса, 3. Ит жеринде жатса, 4. Не сепсенг, 5. Жюз ёнчеле да 6. Иер аурутханнны 7. «Ма»,— дегенде алма-санг, 8. Иши жок'ну 9. Эти эрисе да 10. Аш-да — бёрю, 11. Иесине ушамаг'ан малыны 12. Ма-к'ырыучу киштик 13. Ташны ата билмеген 14. Сен тюкю эсенг,

II.

... аг'ачха барма. ... тютюн болмайды. ... бёрю элт-мейди. ... аны орурса. ... бир кес. ... ат биледи. ... «Бер»,—

дегенде тапмазса. ... кюню бош. ... сюек к'алыр. ... иште ёлю. ... бёрю ашайды. ... чичхан тутмаучуду. ... башына урур. ... мен к'уйруг'ума.

Ю лгю: *Бёрюден к'орк'а эсенг, аг'ачха барма.*

212-чи иш. Тюрленмеучю сёз тутушлары болг'ан тёртюшер айтым к'урап жазыг'ыз. Тюрленмеучю сёз тутушланы тюплерин ызлаг'ыз эм аланы кёчюучю маг'аналарын айтыг'ыз.

213-чи иш. Бу сёз тутушланы кёчюучю маг'аналарын айтып ангыла-тыг'ыз.

Адам к'урамына к'ошулуу, алтынны журуну, атасын-анасын тойдурург'а, атдан тюшюп, эшекте мингенлей, башы тумандады, билек болург'а, казырг'а бисмилля.

★ Соруюлаг'а жууап этигиз.

1. Сёз байлык' деп неге айтадыла?
2. Сёзлени ненча маг'аналары болург'а болады?
3. Кёп маг'аналы сёзле деп к'аллай сёзлеге айтабыз?
4. Сёзю тюз эм кёчюучю маг'анасы неди?
5. Омонимле деп к'аллай сёзлеге айтадыла? Юлгю кел-тиригиз.
6. Синонимле деп к'аллай сёзлеге айтабыз. Юлгю кел-тиригиз.
7. Антонимлени ангылатыг'ыз?
8. Тюрленмеучю сёз тутушла деп неге айтадыла?

214-чю иш. Ок'уг'уз. Белгиленген сёзлеге синонимле табыг'ыз, ха-парчык'ны кеси сёзлеригиз бла айтыг'ыз.

Сабан чыпчык'.

Ючюнчю классда ок'уг'ан жашчык' — Жамал урун са-бан чыпчык'ны к'анатын сындырды. Халиматчык', жия-г'ан да этип, чыпчык'ны Жамалдан сыйырды. Хали-матны анасы:

— Муну ючюн, жияг'ан да этип, жашла бла да туююп-месенг болмаймыды? Жибер да кетме к'ой! — деди.

— Анам, уг'ай, муну былайлай атып к'ойсам, ёлюп к'ал-лык'ды. К'анатын байлап, сау этсем, жиберирме. Сабан чып-

чыжъла, бахтада заранлы кѳуртланы ашап, адамлагъа хайыр келтиредиле.

Кѳаний кѳызыны айтханына ыразы болду. «Алай эсе, кел, чыпчыгъынгы кѳанатын байлайыкъ», — деди. Ала эки-си да ич отоуларына кирдиле. Чыпчыкъны кѳанатын байладыла.

Коридорда, Халимат ишлеген чалдинчикде чыпчыкъчыкъ бир бѳлек кюнню жашады. Кѳанатчыгъы иги болгъандан сора, Халимат аны, бир бутчугъуна быстырчыкъ кѳысып, ар-базларында бошлады. Чыпчыкъчыгъы учхангга кѳууанып, Халиматчыкъ ѳрге-ѳрге секирди, анасын уппа этди.

Халиматчыкъ иги кѳызчыкъды.

А. Узденов.

215-чи иш. Хапарчыкъны окѳугъуз. Антонимлени табыгъыз. Хапарчыкъны кеси сѳзлеригиз бла айтыгъыз.

Башлары бла тамырлары.

Айыу Киши бла шуѳх болуп, турма салыргъа оноулашхандыла. Киши айтханды:

— Манга — тамырлары, санга уа — башлары.

Хайт деп турма ѳсдю.

Киши кесине тюплерин алды, Айыугъа уа башларын берди. Тырман этди Айыу, алай болгъанлыкъгъа не этерик этди. Экинчи жыл Киши Айыугъа айтды:

— Кел энтда да бирге урлукъ салайыкъ.

— Кел, алай энди сен кесинге башларын ал, манга тамырларын бер, — деп Айыу жарапды.

— Ахшы, сен айтханлай болсун, — дейди жарашыулу Киши.

Будай сюрдюле. Алапат будай жетди.

Киши башларын алды, Айыу тюплерин.

Андан бери Айыуну Киши бла шуѳхлугъу кери болгъанды.

Орус халкъ жомакъ.

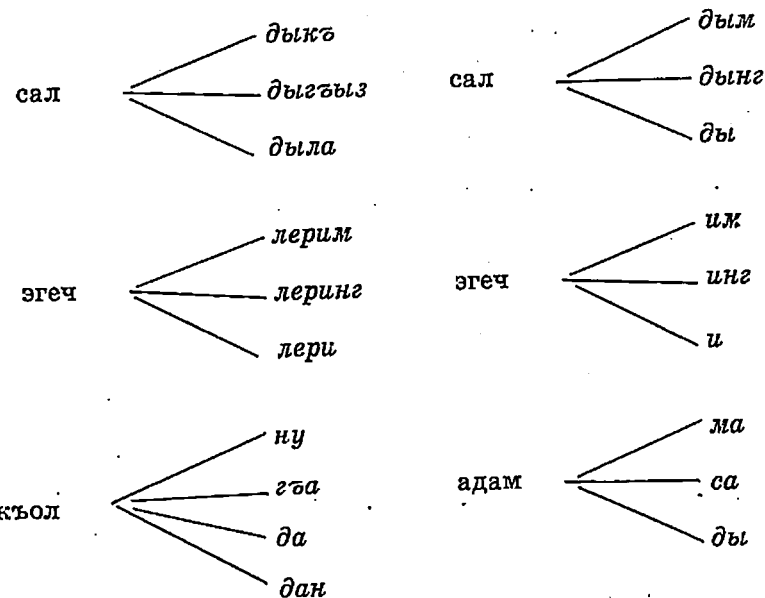
Морфология бла орфография.

Морфология грамматиканы кесегиди. Ол, сѳзню кѳурамын, сѳлешгенде сѳзлени тюрлениулерин эм тилни кесеклерин тинтеди.

§ 38. Сѳзню кѳурамы.

Тамыр

★ Схеманы жазыгъыз. Сѳзлени тюрленмеген кесеклерини тюплерин тартыгъыз. Тюрленген кесеклери уа кѳайсыладыла? Ала сѳзню магъанасынмы, огъесе формасынмы тюрлендиредиле?

216-чы иш. Кѳагъыт, кѳагъытны, кѳагъытха, кѳагъытда, кѳагъытдан; темир, темирни, темирге, темирде, темирден.

Ат, кѳобуз, жол деген сѳзлени китапдача схемалагъа салыгъыз. Схемада сѳзлени тюрленген кесеклерини тюплерин тартыгъыз. Ала сѳзню магъанасын тюрлендиридила?

★ Тенгледирин кёрюгюз. Хар кьауум кьаллай сёзле болгъанларын айтыгъыз.

Ат, атны, атха, атда, атдан деген сёзле бары да бир сёзю тюрлю-тюрлю формаларыдыла.

Кьагъыт, кьагъытны, кьагъытха, кьагъытда, кьагъытдан; темир, темирни, темирге, темирде, темирден; кьобуз, кьобузу, кьобузгъа, кьобузда, кьобуздан деген сёзле да тюз алайдыла.

Сёзю тюрленмеген эм андан ары кьысхартыргъа жараматъан кесегине тамыр дейдиле: ат, мал, кзой, адам, таш, теш, ур, бил, тау.

217-чи иш. Точкаланы орунларына керекли ахырлары кьоша жазыгъыз. Ол ахырла кьошулмасала, сёзле бир бирлери бла байлашырыкъмыдыла, айтымла уа антылашырыкъмыдыла, айтыгъыз?

1. Мурадин сегизинчи школ... тёртюнчю класс... окъуй...
2. Биз кьайсы библиотека... барлыкъ...? 3. Ол ити китап... батъасы неллай бир ...? 4. Назир Жамал... тетрада келтир...
5. Пионерле тамбла экскурсия... барлыкъ... 6. Экскурсия... биз эртеде... бери барматъанбыз. 7. Кюз арты кьалай аламан...

Ю л г ю: Мурадин сегизинчи школну тёртюнчю классында окъуйду.

218-чи иш. Атланы болушлада, этимлени уа бетледе озгъан заманда тюрлендире жазыгъыз. Сёзлени маъаналарымы, огъесе формаларымы тюрленеди?

Китап, заман, эки, агъач, жаз, окъу, сюр, ишле.

Ю л г ю: Баш китап	мен жаздым
Иел.	сен
Бер.	ол
Там.	биз
Орун.	сиз
Башл.	ала

219-чу иш. Окъугъуз. Белгиленген сёзде тамыры бла ахыры табыгъыз. Кесигиз жаратхан бир атны болушлада, бир этимни уа бусагъат заманда бетледе тюрлендире жазыгъыз. Аламы тюрленмеген кесеклери кьайсыладыла?

Ахшам бла экиндини арасы. Сабийле, сызгъыра, бузоула-ны да сюре, тегерекге ташчыкъла да сыза, келедиле. Бузоула-ны тюкчюклери жылтырайдыла. Ала, ёкюре, ойнакълайдыла. Сабийлеге эришгенча, кеслерини бузоу кьылыкъларын кёр-гюзтедиле. Майны кюнлери тегерекни жашил «дарий» бла сымарлагъандыла. Жанты кырдыкдан тойгъан ийнекле, же-линелери сютден толуп, ашыкъмай атлайдыла. Жайгъа адам-ла, жаныуарла да кьууанадыла. Токъ чыпчыкъла уа тегерек-ни жырдан алдыргъандыла. Кьартланы бла сабийлени юйге кирирге соймеген заманларыды.

М. Шаваева.

★ Сёзлени юч тенг юлюшге юлешигиз. Бир юлюште сёзлени беричю болушда, экинчидегилени орунлаучуда, ючюнчюдегилени башлаучу болуш-да жазыгъыз. Болушлада тюрлендире жараматъан сёзлени тилни кьай-сы кесеклери болгъанларын айтыгъыз.

Сюек, абадан, алыргъа, шкаф, сёз, алгъыц, жегерге, бур-гъуч, аякъ, челек, терек акъ, жашаргъа, алайлай, алайды.

220-чы иш. Сёзледен айтымла кьурап жазыгъыз. Айтымла кьурап ючюн, сёзлени ахырларын кьалайда кьалай тюрлендиргенигизни айты-гъыз.

1. Лязимат, жууаргъа, быстыр, бюгюн.
2. Мажит, барыргъа, тюкен.
3. Биз, школ, сагъат, сегиз, болургъа.
4. Врач, саусуз, кьараргъа, келирге.
5. Чалгъычыла, чаллыкъ, тауса, турургъа.
6. Окъуучу, устаз, жууап, этерге.
7. Азиза, шаудан, юй, суу, келтирге.
8. Биз, окъургъа, келир, жыл, бешинчи класс.

Ю л г ю: Лязимат бюгюн быстыр жууду. Мажит тюкен-нге барады.

Мурдор

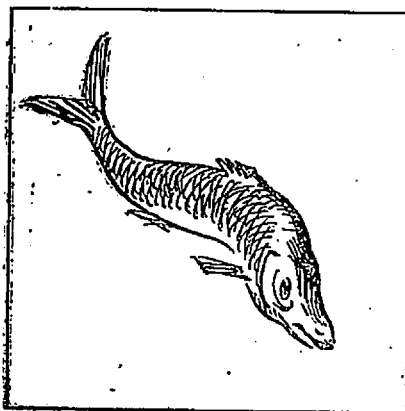
221-чи иш. Суратлагъа иги эслеп къарагъыз да соруулагъа жууап этигиз.

Ат

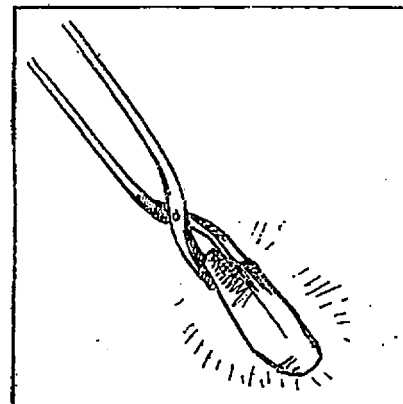
Ат + лы

Чабакъ

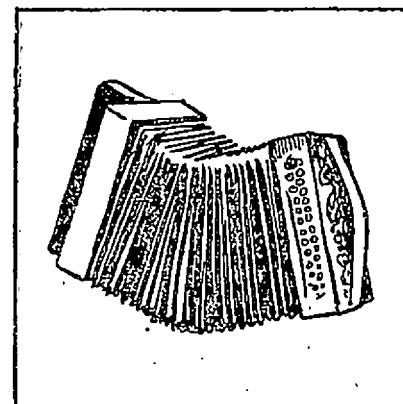
Чабакъ + чы

Темир

Темир + чи

Къобуз

Къобуз + чу

1. Суратла бирге ушаймыдыла?
2. Суратланы хар бири башха болса, аланы атлары бир болургъа онг бармыды?
3. Суратланы тюплеринде сёзлени магъаналары бирмиди, огъесе башхамыды?

222-чи иш. Бу сёздеде тамырлары бир болуп, кеслери уа бирер башха — жангы сёз болгъанла къайсыладыла? Жангы сёзню къурагъан кесекчиклени тюплерин ызлап, сёзлени жазыгъыз.

1. Адам, адамлыкъ, адамча; адам, адамны, адамгъа, адамда. 2. Мал, малчы, маллыкъ, малы; мал, малны, малгъа, малда. 3. Бичен, биченчи, биченлик, биченча; бичен, биченни, биченнге, биченде. 4. Жаш, жашаргъа, жашлы, жашлыкъ, жашча, жашлай; таш, ташны, ташха, ташда. 5. Чал, чалгъы, чалгъычы, чалгъычылыкъ, чалыу, чалыучу. 6. Ач, ачыу, ачыулу, ачыусуз. 7. Чурукъ, чурукъчу, чурукъ-лукъ.

Ю л г ю: 1. Адам, адамлыкъ адамча, адамны, адамгъа, адамда.

223-чю иш. Бу сёз тамырладан жангы сёзле кёурап жазыгъыз. Жангы сёзле кёурагъан аффикслени тюплерин ызлагъыз.

Къой, жылкыым, колхоз, сюр, тирмен, сабан, бахча, акъыл, жууап, юй, жаз, зор, жыр, жол, бёрк, тик, таш, бет, суу.

Ю л г ю: Къой, къойчу, къойчулукъ.

224-чю иш. Сёзлени жазыгъыз, тамырланы тюплерин ызлагъыз. Ол тамырны айдан ары кыскартыр онг бармды, ала тюрленемидиле?

Къуулукъчу, тюкенчи, жылкычы, ишчилени, отунчула, биченликден, хуначылары, тынчылыкълы, саурукълу, саусу-зуракъ, жалчылыкъ, айлыкъ, бирлик, экили, ёмюрюнде, жылылыкъ, бузмагъанлай, сууукъсурап, кыркъдырып.

Ю л г ю: къуулукъ, тюкенчи, ишчилени, жыллыкъ.

225-чи иш. Айтымланы окъугъуз. Белгиленген сёзлени кесеклеге (тамыргъа, мурдоргъа, аффикслеге) айырып жазыгъыз. Сёз тюрлендириучю аффикслени тюплерин ызлагъыз.

1969 жылда ноябрь айда колхозчуланы ючюнчю съезд-лери болду. Съездде эл мюлкню хайырлылыкъын кетюрюнню юсюнден уллу кенгеш барды. Кенгеште кыралны тамаша сабанчылары, малчылары да кыатындыла. Съездни оноуу бла колхоз советле кёуралдыла. Колхозла советлери колхоз-ну мюлкюне ити башчылыкъ этерге, тап план салыргъа онг берликдиле. Съезд эл мюлкге иелик этиуге уллу эс бургъанды. Биз мюлкге башчылыкъ этиуню илмуну алчы жетишим-лерини мурдорунда бардырабыз.

Ю л г ю: колхозчуланы — колхоз + чу + ла + ны.

Сёз кёураучу аффикс кёшулгъан тамыргъа мурдор дейдиле. Мурдор тамырны магъанасы тюрленип кёурала-ды: *таш + лы = ташлы, адам + лыкъ = адамлыкъ, мал + чы = малчы, тау + ча = тауча, кыыр + гъыч = кыыргъыч, жар + лыкъ = жарлыкъ.*

Мурдор мурдордан кёуралыргъа да болады.

С ё з ю ч ю н:

Мал — тамырды

мал + чы — мурдорду

малчы + лыкъ — мурдордан кёуралгъан мурдорду.

226-чы иш. Кесигиз алты сёз табыгъыз да, аланы тамыргъа, мурдоргъа, аффикслеге айыра, юлгюдеча, таблица кёурап жазыгъыз.

Ю л г ю:

Битеу сёз	Тамыр	Мурдор	Сёз кёурау- чу аффиксле	Сёз тюрлен- дириучю аффиксле
<i>Мюлкню</i>	<i>мюлк</i>	—	—	<i>ню</i>
<i>башчы</i>	<i>баш</i>	<i>башчы</i>	<i>чы,</i>	—
<i>этиуге</i>	<i>эт</i>	<i>этиу</i>	<i>уу</i>	<i>ге</i>

227-чи иш. Текстден тамыры, мурдору, ахыры да болгъан сёзлени айырып жазып алыгъыз. Аланы ахырларыны тюплерин ызлагъыз.

Майда Мухаммат Жулдуздан письмо алды. Анда эки кызычыгыны бла кыатыныны суратларын кёргенде, ол не-чик кёууанганды! Ала Биринчи майда алдыргъан суратла-ры эди. Кызыл Аскерни хорлауларына нечик кёууанып жа-задыла. Жерибизден душманланы кыыстар кезиуню нечик чыдамсыз сакълайдыла Кыралны аллында кызыл солдат-ла нечик уллу борчлудула! Совет адамла кеслерини аскерчи-лерине нечик уллу умут бла кыарайдыла!

Х. Кацѐв.

228-чи иш. Окъугъуз. Белгиленген сёзлени тамырларын, мурдорла-рын табыгъыз. Мурдорлары болгъан сёзле кыайсыладыла?

Къарылгъачла.

Хырык юсю бла сюркелип, жиян юй башында уягъа жууукълаша башлады. Къарылгъачла кыайгы кетюрдюле.

«Уягъа къаршы жетсе, уурма», — деп Мажит да кесин хазырлады. Бир къарылгъач сентирчеге ушагъан бир жашын затны келтирип, уяны ичине салды.

Жилиян, анга эс бурмай, айыры тилин терк-терк чыгъарып, кесини тыммыл башын созуп, уяны эрнине салды. Олсагъат къарылгъачла жангыдан гузаба болдула. Мажит да къобаргъа хазырланды.

...Жилиян башын уяны ичине кийирейим дегенлей, сентирчегич, окъча атылып, эки узун бутчугъу бла жилиянын эки кёзюн сермеди. Олсагъат жилиян, жаулу чегича, созулуш, юй тубюне туюндо да бир кесек къалтырап ёлдо.

Мажит жилиянын мыллыгъын эшикте атып къайтханда, къарылгъачла сентирчегени алып кетип тура эдиле. Бир-бир, эки-эки чыгъа, болушлукъгъа келген къарылгъачла бары да кетдиле. Эки къарылгъач а, балаларына азыкъ ташый башладыла.

И. Маммонов

Тюз жазыгъыз.

Былай жазыгъыз: *сентирчеге, жийиргенип, тийишли, тийишдирип, ингирлик, сингенгенди, женгенге, тенгенге, кенгенге.*

Бир тамыр сёзден къуралгъан сёзлеге бир тамырлы не да туудукъ сёзле дейдиле. Сёз ючюн: *мал, малчы, малчылыкъ, маллы, малсыз.*

Сёзле бирча болгъанлыкъгъа, бир тамырлы болмазгъа болушдула.

Сёз ючюн: 1. *Жай, жайгъы, жайлыкъ, жайлыу.* 2. *Жай, жайчы, жайлыу.*

Бу эки къауум сёзю *жай* деген сёзден къуралгъанларын кёресиз, алай болгъанлыкъгъа биринчи бла экинчи къауум сёзю бирге къошаргъа жарарыкъ туюндо: харфлары бирча болгъанлыкъгъа, сёзле бир туюндо. Биринчи сёз къауумда *жай* деген сёз жылны кезиуон кёрюстеди, экинчи сёз къауумда уа *жай* деген сёз жаяргъа деген маънадады.

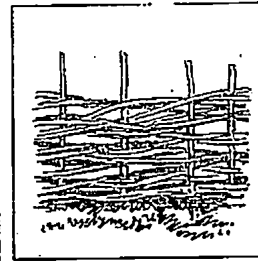
Чал, чалы, чалыу (окъа чалыу дегенча), *чалбаш, чалып* деген сёзле бир тамырлы сёзле туюндо. Мында *чал* деген кесекни хар сёзде бирер башха маънасы барды:

1. *Чал* — кырдык чалыргъа деген маъна;
2. *Чалчы* — чыбыкъдан эшилген буруу;
3. *Чалчыу* — окъадан не халыдан эшилген зат;
4. *Чалбаш* — башына акъ чыкыгъан адам;
5. *Чалып* — чалыш сёленген деген маъна.

229-чу шп. Суратлагъа къарагъыз, *чал* деген сёз *чал, чалы, чалыу* деген сёзлеге тамыр болмагъанын, алавы хар бири жангы сёзле болгъанын анылагъыз.

Чал

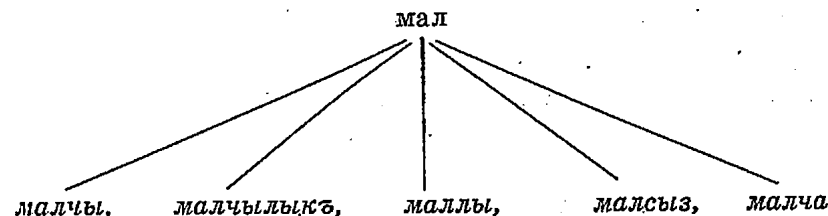
Чалы

Чалыу

● *Чал* деген сёзде бир тамырлы сёзле къуаргъа болады: *чал, чалгъы, чалгъычы, чалгъычылыкъ, чалгъылы, чалгъысыз.* Бу сёздеде *чал* деген сёзю жангыз бирден сора маънасы жокъду, ол да кырдыкны чалыргъа деген маънадады.

Схемагъа къарагъыз. Мында сёз тамырны бирден башха маънасы бармыды? Жокъ эсе, ала бир тамырлы сёзледиле.

230-чу иш. Сөз кѳауумланы жазыгъыз. Сөзледе таза мурдорну тюбюн ызлагъыз. Айтыгъыз, была бир тамырлы сөзлемидиле?

1. Кий, кийим, кийимлик, кийинген, кийимли.
2. Кийик, кийиклик, кийикчи, кийикча.
3. Окъуу, окъуулу, окъуусуз, окъуучу, окъутуу, окъутуучу.
4. Сюр, сюрюу, сюрюучю, сюрюучюлюк.
5. Къыш, къышлыкъ, къышлыкълы, къышкы, къышлау.
6. Буз, бузуу, бузукъ, бузукълу, бузукълукъ, бузукълучу.
7. Тау, таулу, таулукъ, тауча.

231-чи иш. Араларында тире бла берилген эки сөзден бири атды, бири уа этимди. Атха — атхача, этимге — этимгеча бир тамырлы сөзле табыш жазыгъыз. Ат бла этим бир тамырлы сөзле нек болалмайдыла, айтыгъыз?

Буз — буз, кѳаз — кѳаз, кѳой — кѳой, той — той, кѳош — кѳош, чач — чач, чал — чал, жай — жай, жыр — жыр, уу — уу.

Ю л г ю: 1. *буз, бузлап, бузлу, бузлагъан*; 2. *буз, бузукъ, бузукълу, бузукълучу, бузукълукъ*.

232-чи иш. Хапарчыкъланы окъугъуз. Кѳеп кере кѳайтарылгъан сѳезню табыгъыз. Сѳезню кѳеп кере кѳайтаргъан хапарны кѳалай эритиуло этгенин эсlegung. Кѳеп кѳайтарылгъан сѳезню тюнде берилген сѳезледен жарашканы бла алышындыра, хапарчыкъланы жазыгъыз, сора жазгъаныгъызны окъуп кѳерююз.

Озгъан жыл Мустафир пионер лагерге солургъа тебиреген эди. Биз аны вокзалгъа дери ашыргъан эдик. Ол бизге пись-мо жазмай кѳеп тургъан эди. Заман тапхан болмаз эди. Бол-са да биз андан письмо алгъан эдик, иги тургъанына кѳууан-нган эдик. Биз Мустафирге тансыкъл болгъан эдик. Ол кѳайт-ханда, бек кѳууаннган эдик. Мустафир бизни керти тенги-бизди.

Ж а р а р ы к ъ с ѳ з л е: *тебиреди, ашырдыкъл, турду, ал-дыкъл, кѳууандыкъл*.

233-чю иш. Къыш каникулланы кѳалай бардыргъаныгъызны юсюнден сочинениячкъл жазыгъыз. Бир сѳезню кѳеп кере кѳайтармазгъа сакъл бо-лугъуз. Сочиненияны бу план бла жазыгъыз.

1. Дерсле бошалдыла.
2. Къар басхан агъачны ариулугъу.

3. Лыжала, чанала бла эришип учуу.

4. Хауаны ариулугъу.

5. Эришиуде хорлагъанла.

234-чю иш. Берилген сѳез тамырлагъа жангы сѳез кѳураучу аффиксле кѳошугъуз да мурдор сѳезле кѳурагъыз. Сиз энди мурдор сѳезле кѳурай билесиз, алай аланы жангы сѳезле болгъанларын иги эсlegung этип ангылаты-гъыз.

Мал, жаш, тап, сабан, кѳой, ат, сат, сау, жау, тау, ариу, таз, жыр, бур, сюр, оноу, жууап, исси, кѳагъыт, алапат, иш, оюн, чомарт, жигит, батыр.

235-чи иш. Берилген мурдор сѳезледен аффикслерин кѳоюп, тамырла-ны айырып жазыгъыз.

Сейирлик, тауушлукъл, аманлыкълчы, чабыучу, мылылыкъл, алгъышлыкъл, гитчечик, сабийлик, сыйлыкъл, тузлу, татыу-суз, кѳарыулу, сюрюучю, малчылыкъл, кѳууанчы, саулукъл, даулашыу, адеплилик, жууапчы, жашаулу, мадарлы.

236-чы иш. Назмуну окъугъуз. Белгиленген сѳезлени тамырларын, мурдорларын, ахырларын айырып жазыгъыз.

Ленин.

Айтама, тынгылагъыз-сиз,
Бирлик ишде товарищле,
Ленин кѳалай жюрютгенин
Эркинлик ючюннге ишле.

Дуниядан патчахлыкълны
Тайдырыргъа мурат этди.

Сабийликден окъуй кетди,
Аны бийигине жетди,

Ленин эди ишни кѳургъан,
Залимликге ѳртен салгъан,
Эскиликни отха атхан,
Жангылыкълны чаркын

бургъан.

К а з и м.

Ю л г ю: *бир+лик, сабий+лик+ден*.

237-чи иш. Тюнде берилген жангы сѳез кѳураучу аффиксле жарашыр-ча тамыр сѳезле табыгъыз. Тамыр сѳезлеге аффикслени кѳошуп мурдор сѳезле кѳурап жазыгъыз.

-Гъыч, -гъуч, -гич, -гюч; -лыкъл, -лукъл, -лик, -люк;
-чю, -чу, -чи, -чю; -у, -уу, -уу; -сыз, -суз, -сиз, -сюз;
-лы, -лу, -ли, -лю.

Ю л г ю: *кѳыр+гъыч, бичен+лик, кѳарыу+суз*.

238-чи иш. Окъугъуз. Белгиленген сёзде сёз къураучу аффикслени табыгъыз эм къалай тапханыгъызны ангылатыгъыз. Хапарчыкъны магъанасын кеси сёзлеригиз бла айтыгъыз. Айтханда айтымланы тюз къурап, кесгин айтыгъыз.

Къыргъызстанда Ой-тал деген элни юсю бла малчылагъа жюк элтген АН-2 самолёт учуп бара болгъанды. Лётчик Роберт Хамитов, къонаргъа эркинлик алып, чёгюп тебирегенди. Самолётну элтгенле, онг жанларына къарап, эки уллу къушну кёргенди. Къушла, самолётха айланып, сызылгъандыла.

Хамитов, самолётну къыска буруп, чабыууллукъ этгенледен бир жанына кетерге умут этгенди, нек десенг, моторлу самолётну бла къушланы 3200 метр бийикликде бир бирге тийгенлеринден бир ичиликни да сакъларгъа онг жокъ эди. Болса да жыртыучу къанатлыла артха турургъа унамагъандыла. Билмей тургъанлай, къушланы бек уллусу кесин самолётха атды, кёкюреги бла машинаны къанатын урду. Ол алай ургъанда, самолёт сентилдеди, къуш кеси да эниште тапча тюшюп тебиреди.

Самолёт къонду, алай аны ремонтха салдыла.

П. Вишнев.

★ Хапарчыкъны юсюнден изложение жазыгъыз.

Аффиксле.

Аффиксле сёз къурауда магъаналы кесекледиле. Ала эки къауум боладыла: сёз къураучула, сёз тюрлендириучюле.

§ 39. Сёз къураучу аффиксле.

● Сёз къураучу аффиксле, сёзню тамырына къошулуп, мурдор къурайдыла. Ол аффикслени болушлугъу бла къуралгъан хар сёз жангы сёз болады. Сынап къаратгъыз:

жай, жай + лыкъ, жай + лау;
акъыл, акъыл + лы, акъыл + лы + лыкъ;
жаз, жаз + ыу, жаз + ыу + чу;
баш, баш + чы, баш + чы + лыкъ;
бичен, бичен + чи, бичен + лик;
сюз, сюз + юу, сюз + гюч;
бил, бил + им, бил + им + ли.

Сёзню тамырына къошулуп, жангы сёз къураучу жалгъаучукълагъа сёз къураучу аффиксле дейдиле:
мал + чы, бар + ыу, кёр + юу, бур + гъуч, жал + чы + лыкъ,
сюз + гюч, адам + ча, бил + им + ли, салам + лаш + ыу
д. а. к.

§ 40. Сёз тюрлендириучю аффиксле.

● Сёз тюрлендириучю аффиксле кепдюле. Ала жангы сёз къурамайдыла, жалан да сёзню формасын тюрлендирип, айтымда башка сёзле бла байлашдырадыла. Айтымда сёзле бир бирлери бла байлашмасала, адам адамгъа муратын ангылатмайды. Ол а сёз тюрлендириучю аффикслени магъаналары уллу болгъанын кёрюзтеди.

Сёз тюрлендириучю аффикслеге болуш ахырла, кёшлук санны, иеликни аффикслери, этимни бет жалгъаучукълары саналадыла.

239-чу иш. Окъугъуз. Белгиленген сёзлени аффикслерине кёре къайсы болушда болгъанларын айтыгъыз. Кесигиз жаратхан юч айтымны жазыгъыз да, хапарчыны башчы бла къалай келишгенин айтыгъыз.

Къалауур партизанланы бири бла, ауур солуп, бети чиммакъ агъарып, бир жаш адам келди. Ол, былай тып къарамына кёре, он алты, он жети жыл болгъан жаш адамчыкъ эди.

Отрядны командири бла шагъырей болгъанлай, ол:

— Сизни бла энчи сёзюм барды,— деп билдирди.

Родионов, жашны бир жанына алып, Юнос бла Лопатини да алайгъа чакъырып:

— Айт, не хапар келтирген эсенг да, кимсе, къайдан келгенсе? — деп сорду.

— Мени атым Умарды. Кесим элжыушчума. Былайгъа Локъман жибергенди. «Тамбла сизге чабыуул этерге бир СС полк тегерекни къармап башларыкъды, сакъ болугъуз»,— дегенди. «Дагъыда бюгече, он эки сагъатдан сора, он тогъуз адамны шахардан тышына чыгъарып ёлтюролжюле. Аланы ичинде эки партизан жаш, сора Маржан деп бир тиширыу бардыла»,— дегенди.

— Жукъ унутмай айтханмыса, энтда да бир сагъыш этчи,— деп Юнос, бети атъарып, жашчыкъны кёблундан тутду.

Д. Кубанов.

240-чы иш. Назмуну окъугъуз. Кёплук санны кёргозгөн сёзлени жазыгъыз да кёплук санны къурагъан аффикслени тюплерин ылагъыз.

Сау бол, жашау.

Жашау! Мени да ишлерге	Акъ кырылагъа къарай
къой,	жатдым,
Жашаргъа да къой дедим.	Тауну ауанасында.
Кёп бер деп жылыуу жерге,	
Тюзлук бер деп тиледим.	Жай, кёгетлеринги юзе,
	Жараланы унутдум,
Жоллагъа назмула айтдым,	Жашил тереклени тизип,
Чинарла арасында,	Манга кёп шууулдатдым.

Къ. Кулиев.

★ Биринчи строфаны магъанасын айтыгъыз.

241-чи иш. Окъугъуз. Белгиленген сёзлени жазыгъыз. Бар эселе, алада болуш эм кёплук санны аффикслери къайсыла болгъанларын айтыгъыз.

— Бу ташла неге жарагъанларын темирчи билемиди? — деп сорду Соловьев.

— Да билмейме, тейри, башха затха жарарыкъдыла деп, алай жашла сирнекни тартсала — папотча жандырадыла.

— Олду! — деди Соловьев, къууанганын жашырмай. Темирчиге жууукъ кысылып, шыбырдагъан халда;

— Сен бу ташланы тапхан жеринги кёргозтюрге боллукъ-муса? — деп сорду.

— Узагъыракъды, ансы нек кёргозтмейме.

— Бизни төрт атыбыз барды да сайлагъанынга мин, хакъ да берирбиз.

— Ахшы, бюгюн десегиз да элтирме.

— Бек ыразы этериксе, биз да сени ыразы этербиз.

Соловьев ташлада молибден бла вольфрамны таныгъан эди. Алайда шахар ишледиле. Уллу магъдан къазгъан комбинатны да, шахарны да атлары Тырныауузду.

О. Этезов.

★ Вольфрам, молибден, кобальт деген сёзлени сёзлюкге жазыгъыз.

242-чи иш. Хапарчыкъны окъугъуз да, изложение жазыгъыз.

Чынтды батырла.

Океан кыйырында кеси жюрюген баржа кемечикде төрт совет аскерчи къалауурлукъда болгъандыла. Ала была эдиле: Зиганшин, Поплавский, Федотов, Крючковский.

Билмей тургъанлай, океан булгъанып башлады. Суу толкъунла кемени ичине-ичине къуюла эдиле. Жашла огъурсуз тенгиз бла къаты кюрешдиле, алай ала аны хорлаялмадыла. Кемечикни машиналары ишлемей тохтадыла. Ол заманда жашла аны ары-бери бурур къарыу тапмадыла.

Тенгиз кемечикни, шхерини атханлай, ары-бери ата, узакъгъа алып кетди. Уллу океанны арасында бизни жашла 49 кюн тургъандыла. Сиз сагъыш этигиз! Ала ашлары болмагъандан, кёбузларын иш да ашап, тенгиз бла сермешиюну къоймай тургъандыла. Алайлай, американлы кеме тюбеп, жашланы ёломден кзутхаргъанды.

Бизде ма аллай батырла кёпдюле.

Бизни Коммунист партиябыз жаш тёлую ма аллай батырла болургъа юйретеди.

§ 41. Алмашынган кысыкъланы тюз жазыу.

243-чю иш. Жарашханларына кёре, сёзлеге ачык харфла кыша жазыгыз. К харф 2 харфха кыаллай тауушланы арасында тюрленнгенин эсlegung.

Челек, терек, кёлек, бёлек, жүрек, кюрек, сюек, туюк, ийнек, билек, тилек, киштик, сенек, керек, этек, ётмек, сирнек, кирпич, кырдык, мыржык, гырмык.

Ю л г ю: челек — челеги, терек — тереги.

244-чю иш. Окъугуз. К харф 2 харфха алмашынган жазылган сёзлени табыгыз да, аланы кыалай алмашынганларын айтыгыз. Халарчыкыда сиз бек жараткан неди? Аны да айтыгыз.

Уллу орус аскер башчы Михаил Илларионович Кутузов 28 апрелде 1813-чю жылда Бунцлау (бусатгьатдагы Болеслав) деген шахарда ёлгенди. Аны жүреги, кесини осуатына кёре, ол шахарны кыатында Силезиядан Саксониягъа баргъан жолну жанында асыралгъанды. Ол кесини осуатында былай тилегенди: «Мени ёлюгюмю туугъан жериме ёлсинле, жүрегими уа былайда Саксониягъа баргъан жолну жанында асырасынла. Мени солдатларым — Россияны жашлары, мен жүрегим бла ала бла кыалгъанымы билсинле».

Аны осуатын толтургъандыла. Кутузовну ёлюгон Петербургда, жүрегин а Бунцлауда, фельдмаршал ёлген эки этажлы юйню аллында асырагъандыла.

П. Вишнев.

245-чи иш. Жарашханларына кёре, сёзлеге ачык тауушла кыша жазыгыз. Къ харф 2 харфха не заманда тюрленнгенин эсlegung.

Оракъ, омакъ, кыонакъ, жомакъ, кыулакъ, туякъ, улакъ, кыуймакъ, туумакъ, ууакъ, кыырпакъ, чапракъ, топракъ, кыургъакъ, бутакъ, буштукъ, ундурукъ, кыурукъ.

Ю л г ю: оракъ, — орагъы, омакъ — омагъы.

246-чи иш. Жазыгыз. Къ харф 2 харфха алмашынган сёзлени тюрлерин тартыгыз. Ала не алмашынганларын анылатыгыз.

Нафисат, отоуда кыонагъын тынчайтып, тып юйге чыкды. Аслан: «Анам, бир суу уртлат, ёлеме! — деди. Аны, тамагы ауруп, этини кызыулугъу кыол тездюрмей жатады.

Кылыгы ариу сабий, ынчхаса да, жагъын ётмей, ауруугъа, жетген кишича, тёседи. Ауругъанлы, аны жалан бир тилеги барды да аны юйдегиле сюйюп толтурадыла. Ол да неди, дёсёнг, кюн тыягы терезеге тийгенлей, Аслан ундуругъун терезе аллына тартдырады. Ол алайда ёрикмейди: табигъатны жашил чагъа тургъанына кыуанады. Алма терекни уллу бутакында акъ чакъгъан гюлчюкле Асланга кёз кыыса тургъанча кёрюнедиле. Терезеден кыарап, Аслан кыудуретни байлыгына, дунияны ырахатлыгына кыуанады, саулугъу игиге терк айланырына ийанады.

247-чи иш. Жарашханларына кёре, сёзлеге ачык тауушла кыша жазыгыз. П харфны б харф не алышындыргъанын айтыгыз.

Топ, кыап, тап, сап, хыйсап, жууап, китап, суусап, жип, тюрп, чёп, кёп.

Ю л г ю: топ — тобу, кыап — кыабы.

248-чи иш. Халарны окъугуз. Белгиленген сёзлени жазыгыз. Аланы кыатларында п харфны б гъа юлгюдеча тюрлендире жазыгыз.

Хантны ийисини багъасы.

Бирде бир жарлы киши кыуру гыржын тапды да, аны не бла ашайым дей, бир аш ётиле тургъан юйге барды. Ёт бишген ийисни сезип, ол кыазан кыатына олтуруп гыржынын ашап башлады. Ол гыржынын ашап бошагъанда, шапа ол жарлыдан: «Ашагъанынг ючюн хакъ бер!» — деп тохтады.

— Да мен сени затынгы ашамагъанма, сора ёт хыйсап, мен неге хакъ тёлерикме? Мени ахчам да жокуду, — деди жарлы киши.

— Кыайдан да тап, тёле! — деди шапа.

Хожа аны кёрюп, суусап иче тургъанын кыюп, кёп мычымай, шапагъа жанлады, хуржунундан бир талай ууакъ ахча чыгарды. Ахчаланы зынтырдытып, Хожа шапагъа:

— Бу адамны кыапханы ючюн, сен ахчаны зынтырдагъан тауушларын ал! — деди.

— Да мен аны не ётерикме да?

— Хантны ийисин сата билген, ахчаны зынтырдагъан тауушун да жаратырыкыса сен, — деди Хожа.

Ю л г ю: Тапды да — табаргъа.

Сёзню ахырындагы *к, кэ, п* кысыкъланы ал-
лында ачык харф болуп, сора алагъа ачык харф бла
башланган аффикс кёшүлсә, сөлөшгөндө эшитилгенича,
з, зэ, б жазылады: *кёлек — кёлеги, билек — билеги, ти-
лек — тилеги, кёлакэ — кёлагъы, чёп — чёбю, тап —
табы.*

249-чу иш. Айтымланы окъугъуз. Белгиленген сёздеде точканы
орунларына *к, кэ, п, зэ, б* кысыкълардан жарашканын сала жазыгъыз.

Халимат челе...ин суугъа су...аргъа башлады.

Ол суугъа жеталмады. Назир анга жи...ин узатды. Бизни
школгъа окъуу кере...ле келтирди. Лиза бир алакат кита...
окъуй турады. Хашим биле...ин аурутканды дейди. Бу ариу
тере...ни кесмегиз — айы...лы ишди ол. Пионерле къа...ыргъа
газетни къабыргъагъа такъдыла. Бича...ынгы бир берсенг эди.

250-чи иш. *К, кэ, п* кысыкъланы сёзню ахырында *з, зэ, б* кысыкъл-
лагъа тюз тюрлендире, алты айтым къурап жазыгъыз.

Ю лгю: *Муратны кёлеги кёланды. Сенекни сабы орун
ишленгенди.*

Айтхан да, жазгъан да былай этигиз.

Басхыч	ахча
бахча	кысхач
бохча	ахшы
башха	быхчы.

Тюз антылагъыз.

Былай кимлени юсюнден айтадыла?

Жёрмеге жеталмагъан киштик кирик.

Иги атха къамичи тиймеучюдо.

Юре билмеген ит юйюне кёнак келтир.

251-чи иш. Бу сёздеге *-ча, -чу, -чы, -чи* аффикслен бирин,
жарашканына кёре, кёша жазыгъыз.

Къылыч, кюч, ич, кёулач, кёуанч, турч, кергич, кы-
ланч, жубанч, пиринч, кёурмач, кёуйгъуч, кызыгъанч, кир-

ич, сюзюч, кыргъыч, такъгыч, къақыгыч, бургъуч, берч,
пурч, тыйгыч.

Ю лгю: *кылыч — кылычык, кюч — кюшчю.*

Ч бла башланган аффикс *ч* бла башланган сёзде
кёшүлсә, сёзню ахырындагы *ч* -ны орнуна, эшитилге-
нича, *ш* жазаргъа керекди: *печь — пешчи — пешча,
агъач — агъашчы, кёурч — кёуршча, кёумач — кёу-
машчык* д. а. к.

252-чи иш. Сёзню ахырындагы *ч* харф *ч* харф бла башланган
аффикс кёшүлүп тюрленген сёлени табыгъыз.

1. Школчу жашчык назмучук окъуй турады. 2. Гитче
киришчикледен Мурат юйчюк ишлей ойнайды. 3. Хамзат
жубанчы адамды. 4. Иги жашчык кызыгъанчык бо-
лургъа жарамайды. 5. Сюлемен пальтогъун такъгышчык-
гъа такъды. 6. Келигиз, бир кёурмаччык этейик! 7. Кёозу-
чук апчыгъын ашамагъанды. 8. Азиза кофе сюзючю сюз-
гюшчюк алды. 9. Кёолларын бершча кёрюнедиле, не ишле-
генсе? 10. Санларын кёуршча кятдыр!

253-чю иш. Точканы орунларына, жарашканына кёре, *ч, ш*
харфлардан бирин кёша жазыгъыз.

1. Мен басхы... бла юй башына миндим. 2. Азиза гитче
эге...чигини чаш...ыгъын тарады. 3. Темирчи кызыгъан темир-
ни кысха... бла тутарды. 4. Амма тюкенден кёума...чыкыла
ала кёрюнеди. 5. Кёозучукну а...чыгъын берирге унутма.
6. Иш...иле ишге сагъат сегизде барадыла. 7. Самат, бургу...-
чугъуну былай бир берчи.

§ 42. Ачык тауушланы тамырда тюшюулер.

Сёзню тамырына иеликчи аффикс кёшүлсә, тамыр-
ны ахыр бёлүмюню ачык тауушун белгилеген харф жа-
зылмайды. Аллай сёзде кёп тюшюлдюле: *орун — орну,
эрин — эрни, боюн — бойнум, кёюн — кёйнум, бу-
рун — бурну.*

254-чю иш. Жазыгъыз. Ачык таууш тамырындан тюшюп кёурагъан
сёлени тюшюлдин кылагъыз.

Кийик улакчыкы.

Пионерле агъачха экскурсиягъа бардыла. Ол кюн ала бир кийик улакчыкыны тутуп школгъа келтирди. Орунчукъ ишледиле да багъып башладыла. Улакчыкыгъа эмизик бла сют ичире, жемчик ашата, сабийле аны юйюрсюндюрдюле. Кеси уа бир уллукъулакчыкы, эрни-бурну да къап-къара-чыкыла. Улакчыкы алгъын агъачха сагъайып туруучу эди. энди уа бойнун буруп да къарамайды. «Эшикчигин ачсакъ, чабып орнундан чыгып, секирип-секирип ойнайды. Биз аны шуэхлары болгъаныбызны сезе болур, баям», — дейдиле пионерле.

255-чи иш. Бойну, кюйну, орну, эрни, бурну деген сөзлени хайыр-ланып, ала сайын бирер айтым кыурап жазыгъыз.

Ачыкъ харф бла бошалгъан сөзге ачыкъ харф бла башланган аффикс кыошулса, тамырны ахырындагы ачыкъ жазылмайды.

Эки + эулен = экеулен, алты + аулан = алтаулан, жети + эулен = жетеулен; не да эки + эу = экеу, алты + ау = алтау, жети + эу = жетеу.

256-чы иш. Айтымланы жазыгъыз. Ачыкъ тауушу тюшюп кыура-лгъан сөзле кыайсыладыла?

1. Пулемётну кыатында экеулен кыалдыкы. 2. Биреу би-реуге душман угъай, кыарындаш болургъа керекди. 3. Аскер-чиле орамда алтау-алтау тизилип бара эдиле. 4. Терек бах-чада ишлегенле алтауландыла. 5. Пионерле сатыргъа экеу-экеу тохтадыла. 6. Бизни звено, жетеу болуп, жыйырма бир терек орнатдыкы. 7. Ол жетеуленнге экисагъатлыкы иш эди. 8. Жетинчи классдан ючеуленни бюгюн комсомолгъа алдыла. Энди ол классда окъугъанла барысы да комсомол-чуладыла.

Ачыкъ харф бла бошалгъан сөзге ачыкъ харф бла башланган сөз кыошулуп, кыош сөз кыурасала, бирин-чи сөзю ахырындагы ачыкъ жазылмайды:

эчки + агъач = эчкагъач, тапса + ашар = тапсаашар, кы-ра + аякы = кыараякы, ёре + аякы = ёраякы, тепсе + аякы = тепсаякы д. а. к.

257-чи иш. Белгиленген сөзлени экиге бөле жазыгъыз. Иги кыара-гъыз, кыайсы ачыкъ тауушланы кыошхансыз? Аланы тюплерин ызла-гъыз.

1. Бизни Кыараякы деген итибиз кыойланы ити сакълай-ды. 2. Хомух жашка бизде «Тапсаашар» деучюдюле. 3. Ол ёраякы шынжыны юй башха ат да кыой. 4. Эчкагъачдан биз-де суу сепгичле этип ойнайдыла. 5. Колхозну Кыараууз деген ийнеги суткатъа 20 литр сют береди. 6. Ючге дери тепсаякы деп не заманда айтыгучудула?

Ю л г ю: кыара-аякы.

§ 43. Бир сөзде назик ачыкъланы базыкы ачыкылагъа кёчюулери.

Бир сөзде назик ачыкы тауушланы базыкы ачыкыла-гъа кёчюулери -ал, -ча деген эки аффиксни кючю бла болады.

Аффикс ал этимлеге кыошулады:

кел + ал + мадым = келал мадым, бил + ал + майма = билал-майма, эт + ал + дынгмы = эталдынгмы?

Аффикс -ча, тилни кыайсы кесегине да кыошулады: мени + ча, ишим + ча, кёрген + ча, экеу + ча, юлгю + ча, кийик + ча д. а. к.

258-чи иш. Точкаланы орунларына -ал, -ча аффикслени жарашха-нын сала, айтымланы жазыгъыз.

1. Бюгюн биз кереклиси... заманында кел...мадыкы. 2. Кет...санг, шахаргъа кетерге кюреш. 3. Былайы илипин... кёрюнеди, алан. 4. Сен, тейри, ишге кетерик... кёрюнесе. 5. Кет...майма, тейри. 6. Бюгюн мен ишими битдир...мадым. 7. Аланла, сиз жыйылыугъа кел...ыр... боламысыз? 8. Кел...лыкыбыз, хау. 9. Хоншу элге бир сагъатха жет...лыкымысыз? 10. Адилгерий сени сакълап сюелген... кёрюнеди. 11. Керек-лиси... ишлесек, биз кёп ишлерикбиз. 12. Сен энди юйге кет...майса.

259-чу иш. Хапарчыкыны окъугъуз. Мында белгиленген сөздеде -ал, -ча кесеклени эм я харфны жазылуларын эсlegtiz. Ала бла башха айтымла кыурагъыз.

Асланны атасы ёлгенде, ол питчечик эди, кеси кесине оноу эталырча тюйюл эди. Ол асыры жиягъандан, адамланы

барысындан да ёпкелеп турганча кёрюне эди. Аны бетчиги да саргылып, жиямукълары, да тауусулганча кёрюнеди. Атасын немециле ёлтюргенлерин, юйлерини кюйгенин биледи, алай кесини кыаллай киши боллугъун билалмайды. Адамла аны жапсарадыла, алай ол ала айтханны этип, кесин тыялмайды. Аслан а уллу киши боллукъду. Ол акъыллы жашчыкъды.

§ 44. Сёзю тизгинден тизгинге кёчюрюу.

Жаза барганда, сёз тизгинге сыйырмай токтарга болады. Ол заманда сёзю тизгинге сыйыматган кесегин жангы тизгинге кёчюредиле.

Сёзю кёчюргенде, бу затланы эсде тутарга керекди:

1. Сёз бёлюмлеге юлешингенча бёлюнюп кёчюрюледі: *ар-баз-да-гъы-ла, кол-хоз-чу-ла-ры-быз, че-лек-ле-ни.*

2. Жангыз харфны не тизгинде кёчюргъа не да жангы тизгинге кёчюрюрге жарамайды: *а-я, а-яу, а-дам, а-уана, э-мен.*

3. Жумушакъ эм къаты белгилени (*ь, з*) алларында харфдан айырып кёчюрюрге жарамайды: *куль — тура, подъ — езд.*

4. Экиленген кысыкъланы бири тизгинде къалады, бири уа жангы тизгинге кёчюрге керекди: *дуп-пур, гуп-пур, бап-пуш, лып-пыр.*

5. Къысха у бла й кёчюрюлмейдиле: *сау-лай, суу-лай, бай-лау, сай-лау.*

260-чы иш. Окъугъуз. Белгиленген сёзлени тизгинден тизгинге кёчюрюрге жараулу бёле жазыгъыз. Кёчюрюрге жарамазлыкъ бёлюмлени табыгъыз.

Жюрекни ишлеуу.

Жюрек къалай кыйын ишни этгенин билемисиз? Ол аламатды! Адамны битеу къаны беш литрге жууукъ болады. Ол къан битеу жюрекни ичи бла ётеди. Аны жюрек адамны санларына минутда жетдиреди. Жюрек къан тамырлатга бир сагъатха 400 литрге жууукъ, бир суткага уа 10 минг литр къан сюзеди. Бир жылга жюрек тамырлагга юч миллион бла беш жюз минг литр къан ётдиреди. Жюрек алай ишлейди.

П. Вишнев.

261-чи иш. Сёзлени тизгинден тизгинге кёчюрюрге жарарча бёле жазыгъыз. Алай нег белгенигизни айтыгъыз.

Роль, подъезд, культура, толыгъа, классха, аша, амма, металлы, жазаллыкъма, алааллыкъма, алааллыкъса, аямай, ийнанып, тыйылыргъа, ауана, хыйсап, оюн, туякъ, биягъы, алаша, жарашып, коммунизм, коллектив, бийиклик, сынау, кёчюрюн, сюрюучю, жыйылыгу, сериуюн, революция, миллет.

262-чи иш. Назму кесекни окъугъуз. Айырылып жазылган сёзлени бёлюмлеге бёле жазыгъыз.

Къудурет бизде алайды.

Алма терек, элпек чагъып,
Акъ кийимин кийгенди.
Эртденлик кюн, жизни къагъып,
Ундурукъга тийгенди.

Малкъарда алайды тере:
Кюн ышарып, сюйюнеди.
Сабий, къудуретни кёре,
Къууанч эте кийинеди.

Ю л г ю: *ки-йи-мин.*

263-чю иш. Хапарчыкъны окъугъуз. Белгиленген сёзлени тизгинден тизгинге къалай кёчюрюрге керек болганын айтыгъыз.

Австрияны алимлери Антарктиданы ёмюрлюк бузларында ауурлугъу 122 килограмм болган кымылч-чабакъ тапхандыла. Алимге токташдыргъанга кёре, ол чабакъ 100 000 жыл мындан алда жашагъанды. Алай, аны этини, кёзюню тюрсюнлери, бояулары кеслерини алгъыннгы бетлерин атмагъандыла.

«Коммунизмге жол» газетден.

Тюз сёлешигиз.

Бу сёзлени ачык тауушланы базыкълыкъларына, назикликлерине кёре былай айтыргъа эм жазаргъа керекди:

<i>Игирек — аманыракъ</i>	<i>кёбюрек — азыракъ</i>
<i>тюзюрек — табыракъ</i>	<i>семизирек — арыгъыракъ</i>
<i>тёшюрек — дуппуруракъ</i>	<i>тёбенирек — огъарыракъ</i>

Къайтарыу.

§ 45. Тилни кесеклери.

● Тилде сёзлени тюрлю-тюрлю къуулукълары болады. Сёзлени бир къауумлары затланы атларын, бирлери атланы сыфатларын, болумларын, бирлери затланы не этгенлерин, ала-ны санларын, алышыныуларын кёргозтедиле.

Сёз ючюн:

1. *Стол, юй адам, суу, Азрет, таш, агъач — атладыла;*
2. *кызыл, къара, ариу, къургъакъ, исси — сыфатладыла;*
3. *бир, эки, беш, жыйырма, жюз, минг — санауладыла;*
4. *мен, сен, ол, биз, сиз, ала, кесим, бу — алмашладыла;*
5. *барыргъа, алыргъа, билирге, ишлерге — этимледиле;*
6. *бююн, бюгече, аламат, къуру да — сёзлеуледиле.*

Была тилни магъаналы кесеклеридиле, кеслери да, къаллай болса да бир соруугъа жууап этип, айтымны члени боладыла.

Сёзлени болушлукъчу къауумлары да бардыла. Ала соруугъа жууап да этмейдиле, аны себепли айтымны члени да болмайдыла.

Сёзлени бу къаууму юч тюрлюдю:

- 1) *сонгурала (чакълы, кибиж, ючюн, дери, таба);*
- 2) *байламла (да, эм, не да, д. а. к.);*
- 3) *кесекчикле (да, а, эм къурау д. а. к.).*

Междометияла да тилни кесегидиле. Ала да айтымны члени болалмайдыла: *ах! ох! ой-ой-ой!, ай-ай-ай! охо! д. а. к.*

264-чю иш. Окъугъуз. Атланы бла сыфатланы табыгъыз. Атла къайсы болушдадыла эм къайсы сандадыла?

Быстыр боячу.

Бир жол Хожа быстыр боячу мастерской къурагъанды. «Быстырны менден ариу боягъаннга алыкъа, мен тюбемегенме», — деп элге хапар жайгъанды.

Элде бир къауум адам: «Хожаны биз танымайбызмы, бу быстыр боячу да къачан болду?» — деп кюлгендиле. Биреулен а, Хожаны кылыкъа этип, бояргъа бир эски кёнчекни элтип баргъанды да:

— Хожа, бу кёнчекни бир бояп берсенг эди, — дегенди.

— Да, нелляй бояугъа боясам ыразыса бу залим кёнчекни? — деп соргъанды Хожа.

— Да кёнчекни къаллай бояугъа да боя, алай ол не кызыл, не къара, не акъ, не кёк, не жашыл, не сары, не мор, не къолан болмасын, — дегенди кёнчекни иеси.

Хожа, бир кесек сагъыш этсе да:

— Ахшы, боярма, алай багъасын бере кет, — деди.

— Нелляй бир берликме?

— Юч сом.

— Кёнчекни элтирге уа къачан келирме? — деди.

— Да кёнчекни элтирге уа не баш кюн, не геуюрге кюн, не бараз кюн, не орта кюн, не байрым кюн, не шабат кюн, не ыйых кюн келме. Андан башха къайсы кюнню тап кёрсенг, ол кюн кел да элт, кёнчегинг боялып хазыр боллукъду, — деди Хожа.

265-чи иш. Окъугъуз. Этимлени къайсы бетде болгъанларын, къайсы заманны белгилегенлерин айтыгъыз.

Бююн чууакъ кюндю. Биринчи жаз кюннге ушайды. Кюнню жылыуу кычыуун тие башлагъанды. Быллай кезиуде адамны жашы-къарты да, сабий-сюбую да эшикте тартынады. Школгъа жүрюмеген жашчыкълар, чий чыбыкъларгъа минип, «атларына» къамичини жетдирип, хайда чариш этедиле. Жумушха баргъан кызычыкълар, жюйрюк «атла» малтарла деп къоркъгъанча, хуна жанларына кысыладыла. Орамда балчыкъ кепгенди. Чыпчыкъланы чюуолдеген тауушлары эшитиледи.

Х. Кадиев.

266-чы иш. Окъугъуз. Санаулары табыгъыз.

Ваш болушдагы атлары, сора кеси халарчы болгъан этимлени, ахырында уа алмашлары жазыгъыз.

Москвада Ломоносов атлы кырал университетни 32 этажлы юйюню кыбыргъасында уллу сагъат барды. Ол сагъат 76 метр бийикликде орнатылыпды. Сагъат, бир кырулгъанлай, бир ыйыккъа барады. Аны хар стрелкасыны ауурлугъу 80 килограммды, узунлуклары уа эки адамны узунлуклары бирге кыошхан чакълы бирди. Ол сагъатны ишлер ючюн, тот болмаучу кыурчдан 9 тонна кыоратылгъанды. Мастерскойла сагъатха керекли болгъан 25 минг зат этгенди.

П. Вишнев.

Магъаналарына эм тилде жюрютюлюнюулерине кере, сёзлени юлешинген кыауумларына тилни кесеклери дейдиле.

267-чи иш. Жазыгъыз. Мында байламлары, сонгураланы, кесекчилени кыайсыла болгъанларын айтыгъыз. Аланы тюплерин ызлагъыз.

1. Хасан бла Жамиля, артыкъ ыразы болмасала да, клуб таба тебиредиле.

2. Хусейчик, ауругъанлы, не дарман ичмейди, не аш ашамайды, не докторну кёрюрге сыймейди.

3. Бизни колхозну да, совхозну да быйылча алакат тирлиги бир заманда да болмагъанды.

4. Иги ишлер ючюн, эм алгъа кесийги ишге иги хазырла.

5. Бизни класс низам эм окъуу бла школда алчыладан бирди.

Бир кыауум грамматика категория.

● Грамматика категорияла кепдюле. Биз мында аланы бу кыауумларына кыарайбыз:

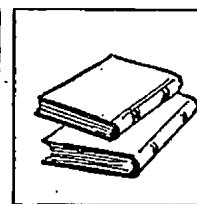
1. Сан категория
2. Заман категория
3. Иелик категория
4. Болушлада жалгъану категория
5. Жегилгу категория
6. Халарчылыкъ категория

§ 46. Сан категория.

268-чи иш. Суратлагъа кыарайгъыз да соруулагъа жууап этигиз.

Китап

Китап...

Къол

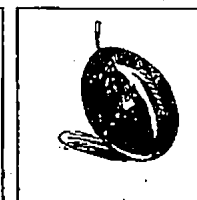
Къол...

Кертме

Кертме...

Эрик

Эрик...

Соруула.

1. Суратлары тюплеринде сёзлеге точканы орунларына не кыошаргъа керекди?

2. Кёплук санига салынганлыкъга китап — китаплай, кёол — кёоллай, кертме — кертмелей, эрик — эриклей кьалгъанларындан не оюм этерге боллукъду?

3. Кёплук санны кьураучу аффиксле кьайсы экисидиле?

4. Былайда бирлик санны кёргюзтген аффикс бармыды?

269-чу иш. Текстни окъутъуз. Кёплук санда болгъан атланы табыгъыз да кёплук санны кьурагъан аффикслени тюплерин ызлагъыз.

Абдулла Кучмезов.

Лейтенант Абдулла Кучмезов, эки автоматны бла бир шкочну кезиу-кезиу алып атады. Аны кьатында уа, сауутланы жерлеп анга бере, кьызыл аскерчи Кучеренко олтургъанды.

Ал кезиуде атханлары бла Кучмезов сегиз фашистни, Колбасов ючюсюн ёлтюргендиле... Беш жигитни окъларындан питлерчилени эки роталары артха кетеди.

Арт кезиуде душман этген он эки атаканы барындан да бу жолгъу атакасы кючлю эди. Адамла жаралы болуп, юслерин топракъ басып кьала эдиле. Алай ала, кьанлары саркьа, кьум жугъу болуп тургъанлай да, ёрге кётюрюле, шкочларына тыяна, тегерекден кьысыла келген фашистлени ата эдиле.

Алайда душманны 130-дан артыкъ ёлютю кьалгъанды.

Х. Хутуев.

270-чи иш. Башчылары кёплук санига сала, айтымланы жазыгъыз. Хапарчылары башчыла бла бир санда келишдирирге унутмагъыз.

1. Сафар уугъа айланыргъа кетди. 2. Бюгюн мында адам азды. 3. Мени юйюм клубдан узакъда туююлдю. 4. Тёртючю классны окъуучусу колхозгъа кёп болушханды. 5. Пионер шкочну мюлкюне сакъ болургъа керекди. 6. Эл ичинде машина сагъатха отуз километрден терк барыргъа эркин туююлдю. 7. Ипчи заводха сегиз сагъатха барады. 8. Бизни устазыбыз жыйылыуда кёп ахшы зат айтды.

Ю лгю: Сафарлары уугъа айланыргъа кетдиле.

Сёзлени бирлик эм кёплук санда жүрютюлюлерине сан категория дейдиле.

Сёзлени бирлик санларын кьурагъан аффиксле жокъдула: *адам, хайыуан, отоу, суу, жер, алма, терек, челек, сёз.*

Сёзлени кёплук санларын кьурагъан аффиксле экидиле: *-ла, ле; адамла, хайыуанла, отоула, суула, жерле, алмала, терекле, челекле, сёзле.*

271-чи иш. Окъутъуз. Белгиленген сёзде кёплук сан кьалай кьуралгъанын айтып анылатыгъыз. Жомакъны юсюнден изложение жазыгъыз.

Арслан.

Арслан жаныуарлагъа ышанмай башлады. Жыртыучу жаныуарланы кьой да, Кьояннга окъуна гурушхасы кьурумайды. Ахырында Арсланнга жалыныргъа эслеялмагъанны, ол тутуп, апап башлады. Агъачда жаныуарланы мажаллары, аз болуп тебиредиле.

Арсланны зулмусундан башларын кьутжарыргъа оноу этерге деп, жаныуарла бирге жыйылдыла. Жыйылыуда Арсланны жоаргъа оноу этдиле... Лахорну не кёп этдиле эселе да, Арсланнга тиерге базынган чыкьмады. Ол заманда Тюлю:

— Мен, аны жоаллыкъ эсем, бир кёрейим.— деди.

Жаныуарла, ахшы умут этип, Тюлюке алгъыш этдиле.

Тюлю Арсланны юйюне барды, чабып аллына тёнгереди. Кьуйругъун да кьарын тюбюне кьысып, жоу-жоу этди.

— Сен бир кьабын да боллукъ туююлсе манга сора неге деп келгенсе бери, зийретли,— деди Арслан.

— Жаныбыздан сюйген атабыз! Сени оноуунда болгъан жаныуарла мени сенден болушлукъ тилерге ийгендиле.

— Не болгъанды? Кимге не керекди?

— Агъачха сенден башха бир арслан келгенди. Ол: «Мында менден сора оноучу жокъду!» — деп барыбызны да кьырып, тауусун барады. Болуш бизге, бизни сыйлы атабыз! Бизни ашагъанлыкъга не эди, алай ол сени намысынг бла ойнайды, анга биз кьалай тёзейик?!

— Кьайдады ол бетсиз? Тебире аллымда! Бусагъат аны манга кёргюзт, мен аны богъурдагъын юзейим!

Тюлкю Арсланны бир терен кыюуну кыатына элтип:

— Ол нажас кюн сайын бу тешикден чыгъады. Шендю андады. Кыарагъанынглай, кёрлюксе,— деди.

Арслан, суугъа кыарагъанлай, сууда кесин кёрдю. Аны керти арслан сунуп, кыыжырыкылап, баш тебен кыуюгъа ташайды. Ол кюнден башлап жаныуарла кёп болуп тебиредиле. Тюлкю да жашап турады.

§ 47. Заман категория.

① Дунияда хар этилген иш кыайсы болса да бир заманнга бой салмай болмайды. Иш не этилип бошалыргъа, не этиле турургъа, не да кыачан эсе да бирде этилирге керекди. Ол юч замандан биринде болмай, кыымылдау жокъду. Сёз ючюн, жазгъанма, жазама, жазарыкыма дегенде, жазгъанма деген ишни бошалгъанын, жазама деген ишни бола тургъанын, жазарыкыма деген а ишни этиллигин кёрюзтедиле. Алай бла заманланы этимле белгилейдиле. Этимле белгилеген заманла ючдюле: бусагъат, озгъан эм боллукъ заманла.

272-чи иш. Жазыгъыз. Этимлени табыгъыз. Алагъа кёре иш не заманда этилгенин айтыгъыз.

1. Ючюнчю кюнню интиринде Жамилят юйге келди. (Х. К.)

2. Сиз энгда да коммунистле кыайтып келлижми сунасыз? (А. Т.)

3. Жеринги жаудан да кыоруулагъанса, алай терслик саууту да болгъанса (Къ. К.)

4. Жангы жерлени сюрюбюз, анда да мирзеу ёсдюрюбюз. (М. Г.)

5. Шерифат юйге кеч кыайтды. (М. Ш.)

6. Жыгъыла, кыарны кыучакылай, кыоба Азрет ёрлеп барады ёрге. (Къ. К.)

7. Жашау иш боллукъду. Сиз аны кёрлюксюз. (М. Г.)

Этимлени ишни не заманда этилгенин белгилеулерине заман категория дейдиле.

273-чю иш. Окъугъуз. Айтымланы башчыларын бла хапарчыларын жазып алыгъыз. Этимден кыуралгъан хапарчыла ишни кыачан этилгенин кёрюзтегнлерин айтыгъыз.

Кече агъачда кыалыу.

Жолоучула кече кыалыргъа оноулашдыла. Жепилген атланы ийип, зынткы бердиле. Тёгереклеринде кыарны кюреп, жатар орун этдиле. Кеслеринде эки балта табылды. Ишчиле, кыургъакъ чырпыланы кесип, жыйып башладыла. Кыарангы болгъанлай, от этдиле...

Ашап, ичип, жолоучула терен жукъугъа сингдиле.

Билмей тургъанлай, бир кыычырымдан улугъан таууш чыккыды. Анга экинчи, ючюнчю улугъан тауушла кыопулдула. Улуу кыаршыгъа келип тохтатгъанда, жаныуарланы гырылдагъанлары бла тишлерини чакъдыргъанлары эшитилди. Потап Максимыч, кыоркыаракъ болуп, жукъусурагъан Стукаловну кыабыргъасына тюрте:

— «Бёрюле!» — деп шыбырдады.

П. Мельников-Печерский.

274-чю иш. Окъугъуз. Мында бош айтымла кыайсыла, кыош айтымла кыайсыладыла?

Адам эфендини сокъураныуу.

... «Биз, эфендиле, адамлагъа: — Кыураннга ийнаныгъыз, фитир, садакыа беригиз, ораза тутугъуз, кыурман кесигиз, — дейбиз. — Ала бары да аллахны аллында гюняхларыгъыздан ариуланыргъа болушурла, — дейбиз. Кесибизни уа аллахны кыуллаарына санайбыз. Жангыз бир эфенди не фитир, не садакыа бермейди. Биз кесибиз ораза нек тутмайбыз, адамладан жашырын ашап нек турабыз? Аллах, бар эсе, аны нек кёрмейди? Деуюрден юлюш алабыз, некая жазабиз дейбиз да, сау кечелени олтурабыз, татлы ашланы ашайбыз, ахшы ичгилени ичебиз. Тююн айтсакъ, биз этген некая капекте да тиймейди: не жазгъан этмейбиз, не кыагыт бермейбиз. Биз, ашны-сууну тауусхандан сора, энди уа ким келеди, ким чакырады, ким семиз ирик сояды деп сакылайбыз. Эфендини иш алапат тынчды. Не татсыз зат, терслик иш болса да, — Аллах этди, — дейди да кыояды.

«Эфенди, ашны кёрсе, аллахны унутур», — деп бурунгулула бош айтмагъандыла.

Х. Кадиев.

§ 48. Иелик категория.

275-чи иш. Хапарчыкыны окъугъуз. Белгиленген сёзде иелик къайсы бетде, къайсы санда болганын айтыгъыз, иеликни къурагъан аффиксни тюбюн ызлагъыз.

Жашлары.

Юч тиширыгу къуюдан суу алыргъа келди. Алайда ташчыкъ юсюне олтуруп бир къарт кишичик да солуп турады.

Тиширыгула жашларыны юслеринден ушакъ этип башладыла. Бири жашыны къарыгулугъуну, жигитлигини юсюнден айтады. «Аны бир адам хорламаз»,— деди. Экинчи тиширыгу: «Жашым булбулча жырлайды. Аныча ёню бир адамны болургъа амалы жокъду»,— дейди. Ючюнчю тиширыгу тынгылагъанлай турады. Аны жашыны юсюнден соргъанларында, ол: «Мени жашымы адам айтырча бир айырмалыгъы жокъду. Аны юсюнден айтыргъа тюшмейди»,— деп къояды.

...Билмей тургъанлай, алайгъа юч жаш келедиле. Аладан бири тёпше айланады, аягъы бла уллу тапланы тюртеди. Тиширыгула анга скойюп къарайдыла. Экинчиси ариу жырлайды. Тиширыгула анга скойюп тынгылайдыла. Ючюнчю жаш а, чабып анасыны ауур челеклерин алып, юйге элтип кетди. Тиширыгула къартчыкыгъа: «Бизни жашларыбызгъа бюскоредингми?» — деп сордула. Къартчыкъ: «Мен бирден сора жаш кёрмедим»,— деп анасыны жоюгон алып кетген жашны кёргозтдю.

Ю л г ю: *жаш-ла-ры-ны.*

276-чы иш. Жазыгъыз. Точкаланы орунларына керекли иелик аффиксни къошугъуз. Иелик аффикслени тюплерин ызлагъыз.

1. Мени китаб... сенде къалгъанды. 2. Сени сёз... манга бек ариу кёрюндю. 3. Бу иги жаш Таусолтанны... 4. Ол келген пионерле биз...ледиле. 5. Сени эл... алай узакъ тюйюлдю. 6. Бизни жашау... къууанчыды. 7. Бу ариу къумалы малла бизни колхоз... 8. Бюгюн бизни ишчиле... солугъан кюнлериди.

Ю л г ю: *Мени китабым сенде къалгъанды.*

Сёзлени бир зат бир затныкы болганын кёргозтюлерине иелик категория дейдиле.

277-чи иш. Чам хапарчыкъланы окъугъуз да магъаналарын айтыгъыз. Иелик аффикси болгъан сёзлени тюплерин ызлагъыз.

Сафар кесини итчигин санаргъа юйретирге мурат этди. Юйретир ючюн, итчикге санаулары бек азларындан башларгъа керекди деп, кесини дневнигин кёргозтдю.

— Мен,— деди Хасан,— уллу болсам, къуру юйле ишлерикме. Юйлени ишлесем а, бир жангыз мюйюшпо болгъан юй ишлемем.

— Мюйюшпо болгъан юйлени нек ишлерик тюйюлсе? — деп соргъанда уа:

— Уллула кеслерини сабийлерин мюйюшге сюемез ючюн,— деди Хасан.

278-чи иш. Экинчи абзацдан башлап, текстни жазып алыгъыз. Зат нени, кимни болганын кёргозтген сёзлени тюплерин ызлагъыз эм айтып анылатыгъыз.

Экинчи тюбешиу..

Жаралы тасхачыны Асхат биринчи кёргенлей окъуна таныды. Танымай а! Аны жигит адам болганына таулу жашчыкъ биринчи кёргенинде окъуна ийнанган эди, артда уа, тап, тюшонде окъуна да кёрюп тургъан эди.

— Александр Иванович! — деп, Асхат чабып, аны кёолун тутду.

— Аперим, жашчыкъ, шуёхунгу унутмагъанынг игиди,— дей, жаралы тасхачы аны башын сылады. Аны онг буту бла сол билеги байланып эдиле. Бутуну байлаундан ётген къан тамганы эседи Асхат.

— Къайгъырмаз, ёлгюнчюнге дери жукъ да болмаз,— деди Александр Иванович орусча.

Асхатны картофларын бла бишлакчыгъын жигит тасхачы скойюп ашады, сютден да бир кесек уртлады.

Э. Гуртуев.

279-чу иш. Жазыгъыз. Сёзлеге иелик магъананы берген аффикслени тюплерин ызлагъыз.

Адамны къадары, бизни жашауубуз, кёгорчюнню къанаты, сууну кючу, хауаны тазалыгъы, сентябрны кечеси, эгеты,

чим, жууугъунг, тенгибиз, школнукъула, пионерленикиледиле, баулары, чурукънукъула.

Ю л г ю: *Адамны къадары, бизни жашауубуз.*

§ 49. Болушлада жалгъаныу категория.

Школ деген сёзюу ненча кере тюрленингенине эс буругъуз. Ол сёз хар айтымда алай тюрленмесе, айтымда сёзле бла келишаллыкъымы эди?

1. Бизни школ озгъан жыл ишленгенди.
2. Школну класслары жарыкъдыла.
3. Школгъа сепиз жюз сабий журюйдю.
4. Школну тегерегинде ариу терекле ёседиле.
5. Школда кабинетле да кепдюле.
6. Школдан арлакъда жангы клуб ишленеди.

280-чи иш. Точкаланы орунларына керекли болуш ахырланы кёпна жазыгъыз. Сиз аллай аффикслени нек кёпханыгъызы айтыгъыз.

Къарт Омар, агъач устасы Хамзатха тюбеп, былай айтды:
— Сени кёолунг алтын кёре эдим. Сени кёолунг... хайырындан мени бир аламант столум барды. Сени кёолунг... хайырын кёпле кёредиле, сен кёп жаша! Къачан да сени кёолунг... тюшген иш тынгылы болады. Сени кёолунг... бош зат окъуна ахшы адыр болуп къалады. Сени кёолунг... чыкъгъан затланы халкъ бек жаратады. Узакъ жашаулу бол, сен, жигит жаш!

281-чи иш. Айтымланы окъугъуз. Белгиленген атланы къайсы болушда болгъанларын билигиз, аланы болуш сорууларын айтыгъыз.

1. Азамат окъургъа Москвагъа кетди.
2. Сафиятны тамакта эгечи устазды.
3. Самолёт бизни элли юсю бла ётдю.
4. Айшатха орден берирге айтадыла.
5. Мени китабым Мустафада къалгъанды.
6. Аминатдан бир тефтер алып келчи.

Атланы болушлада тюрлениулерине болушлада жалгъаныу категория дейдиле: *юй, юйню, юйге, юйню, юйде, юйден.*

Атла да, атланы кёуллугъун этген сёзле да болушлада болуш аффикслени кючлери бла тюрленедиле. Ол тюрлениуле болмасала, айтымда сёзле бирге келиширик туюкдюле. Атагъа болуш аффиксле къалай кёпшугъанларына бу таблицада къарагъыз.

Болушла	Базыкъла	Назикле
---------	----------	---------

Бирлик сан.

Баш.	мал	кёол	эл	кёл
Иел.	мал-ны	кёол-ну	эл-ни	кёл-ню
Бер.	мал-гъа	кёол-гъа	эл-ге	кёл-ге
Там.	мал-ны	кёол-ну	эл-ни	кёл-ню
Орун.	мал-да	кёол-да	эл-де	кёл-де
Башл.	мал-дан	кёол-дан	эл-ден	кёл-ден

Кёплук сан

Баш.	малла	кёолла	элле	кёлле
Иел.	малла-ны	кёолла-ны	элле-ни	кёлле-ни
Бер.	малла-гъа	кёолла-гъа	элле-ге	кёлле-ге
Там.	малла-ны	кёолла-ны	элле-ни	кёлле-ни
Орун.	малла-да	кёолла-да	элле-де	кёлле-де
Башл.	малла-дан	кёолла-дан	элле-ден	кёлле-ден

282-чи иш. Кесигиз бешипер айтым къурап жазыгъыз. Айтымларыгъызда атланы къайсы болушда болгъанларын айтыгъыз, болуш аффикслени тюплерин ылагъыз.

283-чю иш. Окъугъуз. Белгиленген сёзлени къайсы болушда, къайсы санда, къайсы бетде болгъанларын жазыгъыз, сорууларын салыгъыз.

Къырал университет.

Москвада адамлагъа бийик билим берген бир къала барды. Аны аты Къырал университетди. Бизни къыралда андан уллу юй жокъду.

Университетни юйю, терек бахчасы, паркы, физкультура площадкалары жюз жетмиш жети гектар жерни тутадыла. Университетни юйюню бек бийик жери эки жюз кыркъ эки метр болады. Аны отуз эки этажи барды. Юйню битеу поллары кыркъ эки гектар болады. Университетни он сегиз

минт терезеси барды. Юйню ичинде студентлеге деп алты, минт отоу барды. Каридорланы узунлугу жюз кырк киллометрге жетеди. Юйню ичинде минт беш жюз адам сыйынган залы барды. Юйге кыоратылган быргылыны битеу узунлугу эки минт тёрт жюз километр болады. Москвадагы Кырал университетни юйю ма аллай юйдо. Бу университетден уллу юй алыкча бизде жокду.

Н. Квитинский.

Ю л г ю: *Адамлагча* — к и м г е? — 3-чю бет, кёплук сан, бериучю болуш.

284-чю иш. Бу сёзлени бирлик, кёплук санлада болушлада тюрлендиригиз; тюз-терс этгенигизни 277-чи ишни аллында таблица бла тенгешдирип билигиз.

Насып, отоу, эмен, кюн.

§ 50. Жегилиу категория.

Этимле айтымда ишни не заманда этилгенин кёргозтгенден сора да, ишни кыайсы бет этгенин да белгилейдиде.

285-чи иш. Точкаланы орунларына керекли бет аффикслени сала жазыгыз да, ишни ким этгенин айтыгыз. Кёплук санны белгилеген этимлени тюплерин тартыгыз.

Агъач кюркчуулу шууулдай... . Терекле жанлары болган затлача ынчхай..., чыквар-чукур эте... . Пура тюккючно кыабыргаларын жауун тое... . Мен дорбунда олтура... . Сен тышына да, манга да кыарай..., кёкню кюкюрегенинден бугъа... . Биз тышына чыгъаргъа кюркча... . Бир аздан жауун сед бол..., тейри кылыгч кёрюн... . Бизни халибизни сиз ангылай болур... . Сизде аллай жауунла боламы...? Бизде аллай жауунла жаз башында терк-терк болуучу... .

Этимлени бетледе тюрлениулерине жегилиу категория дейдиде: Мен бардым, сен бардың, ол барды; биз бардык, сиз бардыгыз, ала бардыла.

286-чи иш. Окзугуз. Айтымлада башчыланы бла хапарчыланы табыгыз. Хапарчылык этген этимле кыайсы бетде, кыайсы санда болганларын айтыгыз.

Уучу кыуш.

Кызахстанны тюзлеринде бир ыйык айландым. Мен шахаргъа кыайтып келеме. Кыарангы болду. Бир кыош кёрдюм да, ары кыайтдым. Кыошну иеси манга жарык болду. Кыошда кыазыкыгъа кыонуп бир кыуш турады. Кыушну иеси кыушну махтады. Мен кыушну ууда кёрюрге суюдюм. Эртден бла эртеде, кыушну да алып, ууга чыкдык. Иги да узакда бёрюню эследик. Кыуш бёрюню ызындан болду. Биз жетгенде, сермеш бошалып тура эди. Мен кыушну кыарыууна, аны базгычлыгына сейир этдим.

Б. Созаев.

287-чи иш. Жазыгыз. Этимден кыуралган хапарчыланы тюплерин тартыгыз, ала ишни кыачан, кыайсы заманда этилгенин кёргозтедиле?

Июнъ айны эртденлиги. Кёк сентирчге, хансха кыонуп, тохтаусуз жырлайды. Ол бийикге секирди да, думп болду. Аны не зат кюркчутханын билирге суююп, эслеп кыарадым. Уллу тюккючно кыатында жыляны эледим. Четеними да алып, артха секирдим. Жилия мени таба тебиреди. Ол кырдыкда сюркелип келеди. Мен кыачдым, алай уллу гумулжук тебеге абынып жыгылдым. Жилияны ачы сызгыргъан тауушун эшитдим. Кыарасам, жилия гумулжук тебеде чулганады. Гумулжукла аны, юсюне басынып, кыабадыла. Бир кесекден жилия ёлдо.

А. Дорохов.

§ 51. Хапарчылык категория.

Айтымны эки баш члени болады. Аладан бири башчыды, бири уа хапарчыды. С ё з ю ч ю н: *Биз окзуйбуз. Сен ишлейсе. Ол келеди.* Мында *биз, сен, ол* деген сёзле башчыладыла. *окзуйбуз, ишлейсе, келеди* деген сёзле уа хапарчыладыла. Башчы кыайсы бетде, кыайсы санда болса, хапарчы да ол бетде, ол санда болургъа керекди.

288-чи иш. Айтымланы окъугъуз да тюз кѣуралгъанларын жазгъан этигиз. Хапарчыны тюбюн эки кере ызлагъыз. Тюз кѣуралмагъанларын айтыгъыз.

1. Библиотека ачылды. 2. Окъуучу келди. 3. Тракторчу сабан сюреди. 4. Ханифа тюш азыкъ этди. 5. Бал чибинле бал жыяды. 6. Элдар китап алды. 7. Хамит сау болгъанды. 8. Биз школгъа келдим. 9. Ала кетерикди. 10. Сюрюучю кѣойланы кютеди. 11. Сиз шахаргъа бараса. 12. Къарылгъачла учадыла.

289-чу иш. Окъугъуз. Айтымланы хапарчыларын табыгъыз, аланы къайсы бетде, къайсы санда болгъанларын эм къайсы сѣз бла байлашханларын айтыгъыз.

Пионерле жырлайдыла. Устас дерс бере. Чыракъ жанады. Отоу жарык болду. Кюн кызыдырады. Къар жаумайды. Жашла топ ойнайдыла. Бизникиле хорладыла. Элдар иги жашды. Огъары Малкъар тау элди. Сафар чабып келди. Зайнаф окъуй турады.

Сѣзлени айтымда бир затны юсюнден хапар бериулерине хапарчылыкъ категория дейди: *Муса адамды. Сен заводда ишлейсе. Ийнек отлайды. Пионерле жыйылдыла.*

290-чы иш. Окъугъуз. Хапарчыларын табыгъыз. Аладан бирлик сандагыла къайсыладыла, кѣплюк сандагыла къайсыладыла?

Чабакъланы бир бирлери ашамай кѣп заманны тураладыла. Аланы ичинде ашамай бек кѣпге тургъан налим деген чабакды. Ол эки жылы ашамай туралады. Ол заманны ичинде налим кесини ауурлугъуну 74 процентин тас этеди. Угорь деген чабак да андан кѣп артха кълмайды. Ол да 480 суткагъа жууукъну ашамай кѣчиналады.

«Коммунизмге жол» газетден.

291-чи иш. Скобаладагы сѣздеден хапарчыла кѣурай, айтымланы жазыгъыз. Хапарчыларын алай нек кѣурагъаныгъызны айтыгъыз.

1. Пионерле агъачха экскурсиягъа (барыргъа). 2. Харун тѣртюнчю классны (окъуучу). 3. «Къызыл Малкъар» колхоз

сабан сюрюп (бошаргъа). 4. Герман Титов (космонавт). 5. Нафисат алапат иги (окъургъа). 6. Мен бек суйген предмет (математика). 7. Пионер дружинаны жыйылыуу тамбла (болургъа). 8. Къоркъмагъыз, мен тенглерими мудах (этмезге). 9. Сен (окъуучу). 10. Биз (пионерле).

292-чи иш. Кесигиз жаратхан бир темагъа бир кысха хапарчыкъ жазыгъыз. Жазгъаныгъызда айтымланы хапарчыларын табыгъыз. Аланы хапарчы этген аффикслени тюплерин ызлагъыз.

Къайтару.

1. Сѣз кѣурау деп неге айтабыз?
2. Жангы сѣзю къайсы аффиксле кѣурайдыла?
3. Сѣз тюрлендириу деп неге айтабыз?
4. Сѣз тюрлендириучю аффиксле жангы сѣз кѣураймыдыла?
5. Сан категория кълалай кѣуралады?
6. Иелик категория кълалай кѣуралады?
7. Болушлада жалгъаныу категория кълалай куралады?
8. Хапарчылыкъ категория кълалай кѣуралады?
9. Сѣз кѣурауда бла сѣз тюрлендириуде не башхалыкъ барды?

§ 52. Соруучу кесекчиклени тилни кесеклери бла жюрютюлюлери.

Тилде бир талай соруучу сѣз болады. Сѣз ючюн: къайры? къачан? нек? кълалай? кълалай? кълайдан? ненча дегенча.

Адам сорур затын кѣуру да соруучу сѣзлени болушлукълары бла соруп турмайды.

Сынап къарагъыз.

Сенмисе? Элдарнымы? Сюрюучюмю? Отоуму?

Эслей эсегиз, была соруучу сѣзле туюлдуле. Былагъа соруучу магъана берген кесекчикле бардыла. Аланы табар ючюн, сѣзлени мурдорлатъа бла аффикслеге былай юлеширге керекди:

Сен-ми-се?
Элдарны-мы
Сюрюучю-мю?
Отоу-ну-му?

★ Бу сөзлөдө соруу магъана болмаз ючюн, къайсы аффиксни кетерирге керекди? Кетерип кёрюгюз.

293-чю иш. Айтымланы жазыгъыз, соруу кесекчик къайсы сөздө болгъанын табыгъыз. Айтымла соруучу айтымла болмаз ючюн, къайсы сөздөн къайсы кесекчикни кетерирге керекди?

1. Бюгюн шахаргъа барлыкъла сизмисиз?
2. Бу ариу сурат сеникимиди?
3. Аланла, жыйылыу бюгонмю болады?
4. Къызыл байракъ бизни классныкъымыды?
5. Къумукънуму кёрдюнг, адан?
6. Бу эт къой этмиди?
7. Ахматнымы кёресе алайда?
8. Машина беш тонна жюкню кётюраллыкъымыды?

Малкъар тилде соруучу кесекчикле быладыла: *-мы, -му, -ми, -мю*. Была, тилни къайсы кесегине да кёшүлүп, сөзге соруу магъананы бередиле: *устаымыды?, жашилмиди?, олмуду?, барабызмы?, ишледингми? бизни бламы?, тогъузму? алайлзймы?* д. а. к.

294-чю иш. Жарашханларына кёре, точкаланы орунларына *-мы, -му, -ми, -мю* кесекчикледен бирин сала жазыгъыз. Соруучу кесекчиги болгъан сөзле тилни къайсы кесеклеридиле.

1. Телевизор кёргюзте...ди?
2. Ахмат школдады... дейсе?
3. Тюненеги жаш бу туююл...дю?
4. Къолунгу... ачытдынг?
5. Байлау берейим...?
6. Костюмну багъасы сегиз тюменди... дейсе?
7. Газетни алай иги окъугъан сен... эдинг?
8. Арыма-дынг... бюгюн?
9. Сени нёгеринг ол...ду, бу...ду?
10. Малкъар тилден «Беш...» алдынг, Аныуар?

295-чи иш. Окъугъуз. Соруучу айтымланы соруучу сөз бла къайсылары къуралгъандыла? Соруучу кесекчик бла уа къайсылары?

- Иш алаймы болгъан эди?
- Не зат дейсе?

- Аканфов айтханча, иш бары да алаймы болгъанды?
- Болургъа болур.
- Ахшыды; да сен винтни неге деп чыгъаргъанса?
- Не зат дейсе?
- ...Сен винтни не ючюн алгъан эдинг?
- Керек болмаса эди, алыргъа да кюрешмез эдим.
- Бу винт сени ненге керек эди да?
- Винтми? Биз винтлени чабакъ тутаргъа ауурлукъ этебиз.

- Биз дегенинг кимдиле?
- Биз, халкъ...

А. П. Чехов.

296-чы иш. *-Мы, -му, -ми, -мю* аффикследен жарашханын кесигиз сыйлагъан сөзге кёшүп, соруучу айтымла къурап жазыгъыз.

Сабийле дерсге кирип бара турадыла. Сен саламлашмай кетип бараса да. Рамазан ишин ишлей барыр. Азрет бизни устаыбыз эди. Биз аны кёрмегенли, кёп болады. Хусей жаза турсун. Биз жазуу ишлерибизни этип бошадыкъ. Жетинчи классны окъуучулары келе келсинле. Сиз келгинчи, сегизинчи класс картоф къаза турлукъду. Тур, тур, Мухтар, кет былайдан. Сюлемен кёшпха кетди. Залим шахардан келгенди. Ол сени излеген мен эдим.

297-чи иш. Соруучу айтымла къурагъыз. Аладан бешисин соруучу сөзле бла, бешисин а соруучу кесекчикле бла къурагъыз.

Къайтарыу ишле.

298-чи иш. Назму юзюкню окъугъуз. Белгиленген сёз тутушланы жазып алыгъыз да бу соруулагъа жууап этигиз:

1. Бир сёзден сёз тутуш боламыды?
2. Сиз жазгъан сёз тутушлада баш эм бойсунган сёзле къайсыладыла? Аланы къалай билирге боллукъду?

Паровоз.

Дюлдюл атым, зангырдатып кишнейсе.
Кюндюз, кече сабыр болмай ишлейсе,
Ёхтем жүрек къызыгу теби эм уруп;
Терлеп, тютюн этип, талагъын туруп.

Бирден тебиц, тап басхан минг аягъынц,
Болмай сени сюегинг эм саягъынц,
Хар бир санынц таза асыл кърурч болуп,
Сен бараса къанат битиц, къруш болуп.

А. С ю й о н ч е в.

299-чу иш. Жазыгъыз. Айтылыу муратха кёре, мында къаллай айтымла болгъанларын айтыгъыз.

Таня.

... Зоя аскерчи болургъа таукелленди. Ол кеси ыразылыгъы бла истребитель отрядха барды. Зоя уллу отоуда, стол аллында турады... Командир къызыны бетине, кёп эм сынаулу кърарайды.

- Къркъмаймыса?
- Угъай, къркъмайма.
- Кече агъачда кесинг жангыз къалыргъа тюпсе уа?
- Угъай, къркъмайма.
- Немецлени къролларына тюпсент а?.. Тюйюп тебиреселе уа?

— Тёзерме!

Командир Зояны отрядха алды.

П. Л и д о в.

300-чю иш. Бу айтымлада магъанай тартымы ачыкълап окъугъуз.

1. Сабийле парталаны жуугъандыла.
2. Парталаны сабийле жуугъандыла.
3. Жуугъандыла парталаны сабийле.

301-чи иш. Жайылгъан эм жайылмагъан айтымланы башхалыклары айтыгъыз. Жайылмагъан айтымланы тетрадларыгъызгъа жазыгъыз.

Ванягъа ахыр да эс бурмай, аскерчи жашчыкъ кесини аскер иши бла жубанады. Ваня сёлепмедиди: Жашчыкъ да сёлепмедиди. Ол формада бир талайны турдула. Болса да, аскерчи жашчыкъ чыдаалмады. Ол къашын-башын тюйюп:

- Нек сирелесе? — деди.
- Сирелирге скойюп, — деди Ваня.
- Келген жеринге кет!
- Кесинг кет. Агъач сеники тюйюлдю.
- Меникиди.
- Къалай?
- Ма, алай. Былайда бизни аскерибиз турады.
- Не аскерди ол?
- Ол сени ишинг тюйюлдю.

В. Катаев.

302-чи иш. Окъугъуз. Бир тукъум членлери болгъан айтымланы жазып алыгъыз. Ала айтымны къайсы членлеридиле?

Бизни Ата журтубуз.

Биз Ата журтубузну сюебиз. Биз аны учсуз-къыйырсыз тюзлерин, аны уллу чегетлерин, аны ариу бийик тауларын, уллу сууларын, аны шахарларын эм совхозларын, колхозларын сюебиз. Бизни Ата журтубузну хар бир мюйюпчюню, бизден не узакъда болса да, бизге багъалыды эм жууукъду.

Бизни Ата журт жангы, жарыкъ жашау кърурагъан совет халкъланы уллу юйюрюдю. Миллионла бла совет адамла жерни тюбюнде эм ичинде, таулада, тентгизледе эм суулада, суу тюбюнде эм кърум тюзледе, север тундралада къадалып, ишлейдиле.

Кърыралыбызда жашауну не заты да эсге алынган план бла минт-минт заводла этилгендиле эм этиле барадыла, карта жангыдан бичиледи, сууланы ызлары тюрленеди, тентгизле бир бирлерине кърошуладыла.

Бу затланы барына да уллу Коммунист партияны оюм жаны, иш жаны бла да алапат башчылык эттенден жетипгенбиз.

К. Лайпанов.

303-чю иш. Округуз. Белгиленген сөзлө айтымны кайсы членлеридиле? Бу сөз айтымны бу членди деп не хысептен айтасыз?

— Осман, Аскерни сен кесип таныйса. Кемсиз өтүрдү. «Учхан кышпандан туюк алган» деп аллайга айта болурла. Мындан алда, беш-алты негери бла барып, генералны, жаны саулай, алып келди. Тутхан ишин жарты кыярык туюкка, алай асыры уллу келпө болурму дейме. — Азретни бу сөзлөрин эпиптенлей, Осман: — Адамны кыяраты тирилиги бла окумуду. Ауур адам партизанлыкка жарамайды. Фашистлени уа тойганлары бурунларындан чыгар заман жеткенди.

О. Хубиев.

304-чю иш. Округуз. Кыш айтымланы жазып алыгыз, алада неча баш айтым болганын айтыгыз. Баш айтымланы аралары не бла айырыладыла?

Тахир деген пионерчик душманланы кыяжау ишлерин жыйылыуда айтды.

Хажимырза эфендини жашы Мажир Тахирни туюкка, эсин аудурду. Жашны эси аугандан сора, Мажир, өлтүргөн сунуп, кыюуп кетди.

Хажимырза улу былайда да жангылган эди. Экинди заманда Тахирге аз-аз эс кире башлады.

Кюн батар заманга аны халы бир кесек мажал болду. Ол башын кычкен кетюрюп, тегерекке кырады. Мажирланы алайда кыргенде, кыуанды. Санлары, башы да ауруй эдиле. Болса да, ол, кып кырышып, туруп, кыатында кыайын терекчикке тыялды. Алай, бутлары тутмай, аууп кетди. Ол кыркелеп, арлактада акыган тау суучук таба итинди. Бир кесек кыркеле да, тохтап солуй, кыз байланырга суучукну жагысына жетди. Башын сууга сугуп чыгарды, ичкен да этди.

Тахир алайда кырыше турганлай, кыабарты тилде кылепген бир адам арба бла алайга келди. Ол жашчыкны арбада бичен кыуне салып, элге, кылерине келтирди.

Бир-эки кынден Тахир мажал болуп, хапарны толу айтды. Андан сора, кып бармай, Хажимырза улу Мажир, аны негерлери да тутулуп, тыйышлы жерлерин тапдыла.

Б. Гуляев.

305-чи иш. Соруулагга жууап атыгыз.

1. Тауушла бла харфлада не башчалык барды?
2. Акык тауушла бла кыысык тауушланы башчалыклары неди?
3. Сингармонизм деген неди?

306-чы иш. Бу сөзлөге синонимле табып жазыгыз.

Жюрюрге, өтерге, кылеширге, тынарга, томурургга, сызарга, уругга, тыярга, тегерге, кыуулургга, кыуарга.

Ю л г ю: жюрюрге — айланырга.

307-чи иш. Бирча жазылган сөзлени мағаналары башка-башка болурча бирер айтым кыуагыз. Иш кыыйнырак кыюнсе, омонимле деген параграфка кыагыз.

Кырт — кырт, баш — баш, жаш — жаш, аяк — аяк, кыол — кыол.

Ю л г ю: 1. Аппа кыагытха кыол салды. 2. Малла, отлай-отлай, кыол ичи таба кетдиле.

308-чи иш. Мағаналары бир бирге кыюре болган экишер сөздөн онусун жазыгыз.

Ю л г ю: кырырга — кымазга, өрге — энишге.

Мағаналары бир бирге кыюре келген сөзлени атларына уа не дейбиз?

309-чу иш. Бу айтымланы мағаналарын айтыгыз. Аланы башка сөзлө бла да айтыгыз.

Кыке жетдириг. Жанымы алдыг. Этими ашадыг. Чий кыюндюг этди. Аяк кыюлеринде кып сынмайды. Бузлатдыгыз. Биченни жер кыаны этдиле. Сын болду. Таш да — таш, бу да — таш.

Ю л г ю: Кёкге жетдирдинг — махтадың. Жанымы алдың — кторкзутдунг.

310-чу иш. Соруулагъа жууап этигиз, сора сёз кзураучу эм сёз тюрлендириучю аффикслени табыгъыз.

1. Сёзню/кзуралыуу деп неге айтабыз?
2. Сёзню тюрлениую деп а неге айтабыз?
3. Сёзню мурдору кзалай кзуралады?
4. Сёзню тамыры деп неге айтадыла?
5. Сёз тюрлендириучю аффиксле кзаллай категорияла кзурайдыла?

Сюр, сюрюу, сюрюучю, сюрюучюню; жау, жаулап, жаулукъ; жуу, жууукъ, жууаш, жууап, жууак, жуугъуч; сау, саулукъ, саулай; сау, сауаргъа, саууучу; жар, жарма; жаргел, жарау, жарыкъ, жарсыу.

311-чи иш. Окзугъуз. Болуш акырланы табыгъыз. Болушлада тилни кзайсы кесеклери тюрленнучюдоле?

Школчу сабийле кеслери этген затланы кёрмючге салдыла. Алагъа кзарагъан комиссия Хасан бла Виктор ишлеген ракетаны кзатына келдиле.

Николай Васильевич, ракетагъа кзарап:

— Муну ким ишлегенди, сизми, жигитле? — деп сорду жашлагъа. Ракетаны жаныучу тартмасын эслеп, ол: — О-о, бу уа керти ракетады да! — деди.

Олсагъат школчула, устазла да ракетаны учурлукъ жерге бардыла.

Хасан бла Виктор ракетаны школну сынау бахчасы таба бурдула, сирнекни жандырып, тюбюнде тартмасын кзабындырдыла. Кюмюш бетли, кзызыл жулдузлу ракетаны тюбюнден от чыкъды. Сёдегей бегитилген рельсачыкъланы юсюнде ракета бир кесек кзалтырады, сора жерден айырылып кетди. Ол, дууулдагъанлай учуп, мастерскойланы башы бла жулдузча ётдю. Хасан бла Виктор, кзууанып, бир бири кюллаарын кзысдыла. Николай Васильевич, жашланы экисин да кзучакзлап:

— Аперим, фахмулу инженерле! — деди.

Э. Гургуев,

312-чи иш. Окзугъуз. Белгиленген сёзде тамыры, мурдорну, акырны табыгъыз. Алагъа тамыр, мурдор, акыр деп нек айтханыгъызын анылатыгъыз.

1. Тегенеклиде атлыланы суху келгенлери мени бираз тынгысыз этди.
2. Жаралыны аузуна негери суулукъну тутду.
3. Кзарангылыкъдан жарыкълыккъгъа, эркинликке чыккъгъан халкълны тобукъландырмаса.
4. Тюзлюк, атып кзойсанг да, жоюлмайды.
5. Малчылыкълны халын билген малчы, болдургъан жетипимлеринде тынчайып кзалмайды.
6. Аккыллыны кзонакълбайы кёп болады.
7. Ташчыны хыйсабы башхаракъ эди.
8. Кзайтмырза кёлюю адам кёре эдим.

313-чо иш. Окзугъуз. Атланы, сыфатланы, этимлени, алмашланы, байламланы, сёзлеулени табыгъыз. Ала айтымны кзайсы членлери болгъанларын айтыгъыз.

Юзмезге тыякълчыкълны терк сугъаргъа кюрешипиз. Не аямай кюрешесепиз да сиз аны кёхтюйча эталлыкъ тюйюсюз. Кёзню кзатгып ачкынчы, кёхтюй юзмезге ташайып кетеди, сен а изле, тапсанг кзойма. Ол алай нек болады?

Кёхтюйню санларында электричество кёп болады. Артыгъыракъ да аны бурнунда ток керти мотордача болады, ол а кёхтюйню бурнун кзалтыратып, юзмезге кзарап кзараткынчы, ташайып кетерге онг береди.

П. Вишнев.

314-чо иш. Окзугъуз. Бир зат бир башха затны неси болгъанын кёрюзтген сёзлени жазыгъыз эм алада нелик аффикслени тюплерин ызлагъыз.

Жаз.

Кесилди ол кзар, боран, ачы аяз:
Келди, жылтырап, нюрлю, сюйдюмлю жаз,
Эриди тауну, тюзюю жабып тургъан
Юйсюзлени думманы — акъ жууургъан.
Ачылды кёкню бети жерни тюзю,
Кюлдю, ышарды урунган халкълны кёзю.
Кзарасанг табигъатны хар жерине,
... Хар жанны, жаныуарны хар бирине,
Жарыкъ жырла жырлашып, сюйюнелле,
«Жаз келди!» — деп, баш кзатгып ийилелле...

А. Ерленов.

315-чи иш. Окъугъуз. Санаулары табыгъыз. Ала къаллай санауладыла?

1) Атлыла тёртеу-тёртеу, юлюш-юлюш болуп, бир бири жанларында турадыла.

2) Ибрахимлары эки чаналарын да къоюп келгендиле.

3) Бир кесекден аскерлени алларына эки атлы келди. Аладан бирин Ибрахим кеси таныды, экинчисин а адамла танытдыла. Ол эки атлы Юсюп бла Мухаммат эдиле. Тизгинде тёртшөр тургъан атлыла нени эсе да ушагъын этедиле.

Б. Гуртеев.

4. 1918-чи жылны январь айыны жыйырма экинчи кюнү эди.

5. Хар юй сайын ютшөр адамны кече къалыргъа ийдиле.

6. Эртденликде сагъат бешде жар ким аягъы юсюне болду.

316-чы иш. Окъугъуз. Санчы, тизгинчи, юлюшчю санаулары башха жазыгъыз да къайсы болушда болгъанларын белгилегиз.

1. 1971-чи жыл сентябрь айны биринде Къабарты-Малкъар АССР-де Совет власть орналгъанлы элли жыл толгъанды.

2. Быйыл бизни школгъа биринчи классха алтмыш тёрт сабий келгенди. Аланы отуз экишөр сабийден эки классха юленгендиле. 3. Спорт эриштиледе бизден юч окъуучу биринчи жерни алгъанды. 4. Школну бахчасында беш звено тёрт сагъат ишлегенди. Аланы хар биринде он экишөр пионер болгъанды. 5. Бешни бешге къошсанг, он болады. 6. Жыйырмадан алтыны къоратсанг он тёрт къалады.

317-чи иш. Примерлени тергегиз. Цифрлени сёзле бла жазыгъыз. Тамамлаучу, бериучу, башлаучу болушладагъы санлары тюплерин тартыгъыз.

$$25 + 15 = 80 - 6 = 9 \times 30 = 200 : 4 =$$

318-чи иш. Окъугъуз. Кёргозтючю бла бетлеучю алмашлары табыгъыз. Аланы къайсы бетде, санда, болушда болгъанларын айтыгъыз.

— Мен да сизни бла барайым: бир жугъугъузгъа жарарма, кийимизни жууарма, ашарыгъыгъызы этерме. Мен сизге жюк болмам, — деди Эмма. Аскер, не айтыргъа билмей, муркку этди. Партизан негерлери аны ушатмай тынгылагъанларын ангылап:

— Угъай, бу жол биз сени элталмайбыз. Сен партизаныга чыгъаргъа излесенг, мадар табарыкъ эдинг.

319-чу иш. Окъугъуз. Белгиленген сёзлени жазыгъыз. Ала къайсы болушдадыла, къайсы сандадыла? Болуш аффикслени тюплерин ызлагъыз.

Сатыу иги барады.

Къалай эсе да, айлана кетип, Хожа бир алтын, кюмюш керекле сатылыучу тюкеннге тюбеп тохтагъанды. Анда кёрмючге салынган багъалы затлагъа ол сукъланып къарайды. Аны эсеп, тюкенчи, Хожаны сындырып сёлеппе, былай соргъанды:

— Алан, шо сен да не затха къарайса?

— Бу багъалы, алапат затлагъа къарайма. Баям, бу тюкенде алтын, кюмюш затла сатыла болурла?

— Угъай, сен кёзледен къарыусузса да кёрмейсе, хайуан, ансы мында эшек башла сатыладыла.

— Да сора, алан, сизде сатыу не алапат барады! — деди Хожа.

— Мында сатыуну алай иги баргъанын сен неден билесе, зышкыл?

— Аны билген алай къыйын туюлду, — деди Хожа. Сора, тюкенчини башын кёргозтюп: — Жалан да ма бу бир эшек башдан къалгъанлары сатылып бошалгъандыла, аны кёрмезге жараймыды?!

320-чы иш. Окъугъуз. Мында соруу магъана къалайда соруучу сёз бла, къалайда соруучу аффикслени кючю бла бериледи? Соруучу айтымлары окъугъанда, адамны ауазы къалайда кётюрюледи?

Рябунов, бир кесек бети да тюрленип:

— Манга Мария керекди, — деди.

Мария, Рябунов эшитирча:

— Энди, полицайла бла ушакъ этгенден ёзге, биз кёрмеген къалмады, — деди.

Рябунов, Машаны алай сёлешгенине къууанып, ышарды;

— Маша, эки минутчукъгъа, былай чыкъ. Женгил бол, заман озады! — деди.

— Не излейсиз менден? — деп, сууукъ сора, Маша Рябу-

нов турган отоуга кирди.

— Маша, жанчыгым, сен, бусатат бир адамга тюбеп, эки сёз айтып кетерге керексе.

Кимге?

— Локманнга...

— Ким Локманды ол?

— Эсингдемиди, көп болмай Ася, бла сен барган адам?

— Сорууму этесе? — деп Маша кыйык кырады.

— Угбай, тели болма да, сорулганга жууап эт.

— Эсимдеди, не эди да?

— Локманны кесине тюбеп «Тамбла СС полк партизанлагга чабыуул этерикди!» — деп билдир. Ким айтханды деп сорса, Вася дерсе. Андан башка бир адамга аузундан сёз чыгарма, ангыладыгмы?

— Ангыладым, Васенька, бусатат! — деп, Маша, Рябунову жыгатын ушпа этип, чабып кетди.

Рябунов да, чартлап чыгып, полиция таба кетди.

Д. Кубанов.

321-чи иш. Сиз не усталыкны сюйгенигизни юсюнден сочинение жазыгыз. Сочинение жазардан алга, бу назму юзюкчюкю окугуз.

Хар иги зат да алдады.

Иги шуёхунг, ишинг да,
Иги жашау юлюпюнг да
Алдадыла барысы да.
Бар, таукел бар,
Арысанг да!
Иги муратынг алдады,
Кёлюнг да жолда анданды,
Алдады хар барысы да.
Бар, таукел бар,
Арысанг да!

Бюгюн толмаган тилегинг
Толур, кёууаныр жүрегинг,
Алдады хар барысы да.
Бар, таукел бар,
Арысанг да!

К. Кулиев.

БАШЛАРЫ.

Кыйтарыу.

§ 1. Сёзю кырамы.	5
§ 2. Ачык тауушла.	7
§ 3. Кысык тауушла.	8

Тилни кесеклери.

§ 4. Ат.	11
§ 5. Сыфат.	13
§ 6. Алмаш.	14
§ 7. Этим.	16

Синтаксис бла тыйгыч белгиле.

§ 8. Сёз тутуш.	20
§ 9. Айтым.	26
§ 10. Хапарлаучу айтым.	29
§ 11. Соруучу айтым.	31
§ 12. Кёллендириучу айтым.	33
§ 13. Кётюрюучу айтым.	36
§ 14. Магана тартым.	38
§ 15. Айтымны баш членлери.	41
§ 16. Жайылмаган эм жайылган айтымла.	44
§ 17. Бир туудук членлери болган жайылмаган эм жайылган айтымла.	47

Айтымны сансыз членлери.

§ 18. Толтуруучу.	49
§ 19. Айгакылаучу.	50
§ 20. Болум.	52
§ 21. Айланыу.	54
§ 22. Кёш айтым.	57
§ 23. Туура сёз.	60
§ 24. Ушак.	63

Фонетика бла графика.

§ 25. Тилни тауушларыны кыралыулары.	66
§ 26. Ачык тауушла.	69
§ 27. Кысык тауушла.	70
§ 28. Тилни тауушларын жазмада харфла бла белгилеу.	74
§ 29. Бир кыауум тауушларны жүрютюлюу.	76
§ 30. Кыаты(ь) эм жумушак(ь) белгилени жүрютюлюулери.	85
§ 31. Бир кыауум кысык харфны жүрютюлюу.	86

Сёз байлыкъ.

§ 32. Сёз байлыкъны юсюнден ангылату эм сёзню магъанасы.	90
§ 33. Сёзде кёп магъаналыкъ.	92
§ 34. Сёзню тюз эм кёчюучю магъанасы.	93
§ 35. Синонимле.	95
§ 36. Антонимле.	97
§ 37. Тюрленмеучю сёз тутушла.	100

Морфология бла орфография.

§ 38. Сёзню къурамы.	105
------------------------------	-----

Аффиксле.

§ 39. Сёз къураучу аффиксле.	117
§ 40. Сёз тюрлендириучю аффиксле.	—
§ 41. Алмашынган кысыкъланы тюз жазыу.	120
§ 42. Ачыкъ тауушланы сёзде тюшоулер.	123
§ 43. Бир сёзде назик ачыкъланы базыкъ ачыкълагъа кёчюулер.	125
§ 44. Сёзню тизгинден тизгинге кёчюрюу.	126
§ 45. Тилни кесеклери.	128

Бир къауум грамматика категорияла.

§ 46. Сан категория.	131
§ 47. Заман категория.	134
§ 48. Иелик категория.	136
§ 49. Болушлада жалгъану категория.	138
§ 50. Жегилиу категория.	140
§ 51. Хапарчылыкъ категория.	141
§ 52. Соруучу кесекчиклени тилни кесеклери бла жюрютюлюулер.	143
Къайтарыу ишле.	143

Магомет Тауланович Жабоев

БАЛКАРСКИЙ ЯЗЫК

Учебник для 4-го класса

Редактор У. А. Жулабов

Художественный редактор И. Г. Абрамов

Технический редактор С. С. Кумукова

Корректор Ф. Я. Теппеева

Сдано в набор 12/IX 1975 г. Подписано к печати 21/V 1976 г.

Бумага типографская № 2. Формат 60×90¹/₁₆. Печ. л. 9,75

Уч.-изд. л. 7,68. Тираж 3000 экз. Заказ № 10917

Цена в переплете 13 коп.

Книжное издательство «Эльбрус»

Нальчик, ул. им. адмирала Головки, 6

Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года

Управления по делам издательств, полиграфии

и книжной торговли Совета Министров КБАССР

г. Нальчик, проспект им. Ленина, 33

Бағасы 13 кап.

«ЭЛЬБРУС» КИТАП БАСМА